

**XIINXALA LOOGAWWAN AFAAN OROMOO
ARSIIFI HARARGEE**

GOSAA NAGAASH BURRUUSAATIIN

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE.**

YUUNIVARSITII FINFINNEE

**KOOLLEEJJII NAMOOMAA, QU'ANNOO AFAANII,
JORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN
OROMOO OGBARRUUF FOOKLII**

HAGAYYA 2016

FINFINNEE

YUUNIVARSITII FINFINNEE

DHAABBATA QORANNOO DIGIRII DURATIIN BOODDEE

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi, Guutachuuf Gosaa Nagaash Mata Duree Xiinxala Loogawwan Afaan Oromoo Arsiifi Harargee keessatti raawwatame waliin hidhata qabaachuun qophaa'e Sadarkaa Ulaagaa Yuunivarsiitiin Kaa'e Guutee jira.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa _____ **Mallattoo** _____ **Guyyaa** _____

Qoraa Keessaa _____ **Mallatto** _____ **Guyyaa** _____

Gorsaa _____ **Mallattoo** _____ **Guyyaa** _____

Dura taa'aa muummee yookaan walitti qabaa digirii lammaffaa

Ibsa

Ani qorataan Maqaadfi Mallattoon armaan gadiitti eerame qorannoon kun hojii koo ta'uu isaafi kanaan duras Yuunivarsiitii kamiyyuu keessatti qorannoo eebbaaf hindhiyaatin ya'uu isaa, wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa _____

Gabaabsa

Kaayyoon qorannoo kanaa loogawwan afaan Oromoo keessatti argaman keessaa loogawwan Arsii fi Harargee walbira qabee xiinxaluun beekkumsa ykn yaada dabalataa waaltina afaanichaatiif bu'uura kaa'uudha. Kaayyoo kanas galmaan ga'uuf, hojiiwwan walfakkii qaban afur sakatta'amee jira. Tooftaaleen funaansa ragaalee mala afgaaffiifi s akatta' duukmeentiitti dhimma itti bahamee jira. Ragaalee funaannaman kanneenis mala ammamtaatti gargaaramuun xiinxalamanii jiru. Haala kanaan bu'aan xiinxala qorannoo kanaa akka mul'isutti loogawwan Arsiifi Harargee sadarkaa dhamsagaatii hanga hiikaati garaagarummaa kan qaban kan ibse yoo ta'u, keessattuu sadarkaa jechaataafi sadarkaa sagaleessuutti adda addummaan qaban bal'aa akka ta'e mul'isa. Koree waaltina Afaan Oromootin qophaa'an keessatti hiikni jechootaaf kennaman tokko tokko loogawwan lamaan keessatti garaagarummaa akka qaban hubachun da'amee jira. Garaagarummaan loogawwan lamaan gidduutti mul'atan waliigalteef dhiibbaa uumuu baatanis Afaan Oromoo waaltessuu keessatti garaagarummaan uummamuun waan hinoolleedha. Kanaafuu garaagarummaa loogawwan lameen jidduutti mul'atan kana seera afaan waaltessuutiin koreen waaltina afaan Oromoo, barsiistonnaifi barattoonnisa darkaa adda addaa, ogeeyyiin barnootaafi barreessittoonnii gahee keenya bahun imaanaa nurraa eeggamuudha.

Galata

Waan hundaa dura jalqabaa hanga xummuraatti gargaasa isaatiin bu'aa ba'ii heddu keessa na dabarsee ifaajee koo galmaan naaf ga'e waaqayyoon onnee koo keessaa galateeffadha.

Itti aansuun gorsaa koo Dr. Amaamu'eel Alamaayyoo nuffii tokko malee adeemsa qorannoo kanaa milkeessuuf osoo yeroofi bekkumsa isaanii hinqusatin jalqabaa hanga dhumaatti yaadaafi gorsa humna namatti horuufi nama qajeelchu naaf kennuun milkaa'ina kaayyoo qoraannoo kootiif deeggarsi naaf godhan yoomiyyuu kan dagatamuu miti. Kanaaf, galata olaanan galchaaf. Gorsaan koo deeggarsi isaan naaf gadhan qorannoo koo gadi faggeenyan naaf ilaaluun hanqinota jiran akkan fooyyeffadhuufi hubannoo koo akka cimsadhu waanirree naaf ta'ainiif isaan dinqisiifachaa beekkumsaafi amalli isaanii kun isaan waliin haa turuun hawwaaf.

Akkasumas, yeroofi humna isaanii anaaf jecha kan dhangalaasuun odeeffannoo bal'aafi yaada kaayyoo koo ittiin milkaa'u naaf kennuun kan na deeggaran Barsiisaa Zawudee Xilaahuun, Barsiisaa Abdulaaziiz Habiibiifi Maangoddootaa Harargeefi Arsii odeeffanno o naaf laatan baay'een galateeffadha.

Dabalataan, Milkaa'ina hojii qorannoo kootiif hanga dhumaatti na waliin ta'uun Yaadaan, yeroon, maallaqaafi humnaan na deeggaruufi na jajjabeessuun onnee natti uumteef haadha warraa koo barsiistuu Almaaz Shuummiitiif galannii qabuuf olaanaadha. Walfaana, Haadha waliin osoo umriin hinbilchaatiin yaadaan nawaliin turte intalatoo Ilillii Gosaatiif galanni koo ishii haa ga'u.

Jibsoo

Arirata	Abstract
Dhamsaga	Phonems
Eeyyentaa	Affirmation
Firoommii Sagalee	Assimilation
Garaagarummaa Loogaa	Dialect variation
Hi'eentaa	Negation
Iddoo waljijjiirraa Sagalee	Metathesis
Jechoota hiika faallaa walii qaban	Antonymous
Jechoota Safuu	Tuboo words
Jechoota unkaafi sagaleen tokko	
ta'anii hiikaan garaagara ta'an	Homonymous
Lagassaga	Phonological process
Lakkoofsa tartiibessuu	Cardinal Numbers
Looga hawaasummaa	Social Dialects
Looga Teessuma lafaatiin	Regional dialects
Looga	Dialect
Qoqqoodinsa loogawwanii	Divission of Dialects
Sagaleessuu	Pronuonciation
ta'anii hiikaan garaagara ta'an	Homonymous
Walbaqannaa sagalootaa	Dissimiletion
Yaboo	Recommendation

Baafata

Gabaabsa.....	i
Galata.....	ii
Jibsoo.....	iii
BOQONNAA TOKKOO.....	1
SEENSA	1
1.1. Ariirrata.....	1
1.2. Ka'umsa Qorannichaa	4
1.3. Kaayyoo Qorannichaa.....	5
1.3.1. Kaayyoo Gooroo Qorannichaa.....	5
1.3.2. Kaayyoo Gooree Qorannichaa	5
1.4. Faayidaa Qorannichaa.....	6
1.5. Daangaa Qorannichaa	6
1.6. Hanqina Qorannichaan.....	7
1.7. Qindoomina Qorannichaa	8
BOQONNAA LAMA.....	9
SAKATTA'A BARRUU.....	9
2.1. Seensa	9
2.2. Yaaxxinaalee Qorannichaa	9
2.2.1. Hiika Loogaa.....	9
2.2.2. Tokkummaa fi Garaagarummaa Afaaniifi Loogaa	11
2.2.3. Uumamsa Loogawwani.....	12
2.2.4. Akkaataa Garaagarummaan Looga Ittiin Mul'atu	14
2.2.4.1. Gama dhaamsagaatiin /Phoneme/	17
2.2.4.1.1. Galumsa Sagalootaa (Allophenes).....	17
2.2.4.1.2. Sagaleessuu /Pronunciation/	18
2.2.4.1.3. Lassageessuun Mul'atan (Phonological Process)	19
2.2.4.1.4. Firoomsuun Mul'atan /Assimilation/.....	20
2.2.4.1.5. Gama Wal- Baqachiisuun mul'tan.....	20
2.2.4.1.6. Gama Yaasaatiin Garaagarummaa Mul'atan /Derivation/	20

2.2.4.2. Garaagarummaa Sadarkaa Jechaatti Mul'atan /Words Level Variation/.....	21
2.2.4.2.1. Jechoota Hiika Faallaa Qaban /Antonymous/	22
2.2.4.2.2. Jechoota Diigalaa/Compound Words/.....	22
2.2.4.3. Garaagarummaa Sadarkaa himaatti Mul'atan /sentence use Variation/	23
2.2.4.4. Haala Qoqqoodisa Loogawwan Afaan Oromoo	24
2.3. Sakatta'a Baruu Walfakkii qaban	28
BOQONNNAA SADI	30
MALLEEN QORANNOO.....	30
3.1. Saxaxa Qorannichaa.....	30
3.2. Mala Qorannichaa.....	30
3.3. Irraawwatama Qorannichaa	30
3.4. Madda Ragaa Qorannichaa	30
3.5. Iddatteessuu	31
3.6. Malleen Funaansa Ragaa Qorannichaa.....	32
3.7. Mala Qaaccessaa Ragaalee	32
3.8. Mala Qindoomina Odeeffannoo	33
BOQONNAA AFUR	34
RAGAALEE FUNNAANNAMAN DHIYEESUU, XIINXALUUFII HIIKU	34
4. Seensa	34
4.1. Garaagarummaa Loogawwan lamaan jidduutti Dhamsagaatti Mul'atan.	34
4.1.1. Garaagarummaa Sadarkaa Sagaleessuu.	35
4.1.2. Galumsaatiin Mul'atan.	39
4.1.3. Lassageessuutti /Phonological/jiru.....	40
4.1.3.1. Firoomsuu Dhamsagootaatti.....	40
4.1.3.2. Walbaqachiisuun /Dissimilation/ Qaban.	41
4.2. Garaagarummaa Sadarkaa Jechootaatti Loogawwan Jidduu Jiru.	42
4.2.1. Jechoota hiika masoo /synonymous/	42
4.2.2. Jechoota Hiikaa Moggoo /Homonyms/ Qaban.	44
4.2.3. Jechoota Hiika Faallaa /antonym/ Qaban.....	47
4.2.4. Jechoota Safuu /Tuboo words/ Loogawwan Jidduutti qaba.....	48
4.2.5. Garaagarummaa Moggaasa Jechaatti Loogawwan lamaan qaba	50
4.2.5.1. Maqaa bifaa loonitiin moggaafamu	50

4.2.5.2. Maqaa Guyyoottan Torbanii.....	51
4.2.5.3. Lakkaafsa Lakkaa'uu Keessatti.....	51
4.2.5.4. GaraagarummaaTartiibaan Teessisuu /Cardinal Numbers/ Keessatti Jiran.....	52
4.2.6. Garaagarummaa Jechoota Diigalaa /Compound Words/ Qaba.....	53
4.2.7. Sakatta'a Jiildiiwwan Keessatti Jechoota Hiikni Isaanii Loogawwan Lamaan Waliin Garaagaarummaa Qaban.....	54
4.2.8. Garaagarummaa Himaattii Loogawwan Lamaan Jidduuttii Mul'atan.....	55
4.2.8.1. Tajaajila Himaa Keessatti GaraagarummaaKoorniyaatin Qaban.....	56
4.2.8.2. Hi'eentaafi /Negation / Eeyyentaa /Affirmative/ Tiin Garaagarummaa Mul'atan	57
4.2.8.3. Garaagarummaa Ramaddiitti Mul'atan.	59
BOQONNAA SHAN.....	61
GUDUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO.....	61
5.1. Guduunfaa.....	61
5.2. Argannoo	63
5.2.1. Sadarkaa dhamsagaatti adda addummaa mul'atan	63
5.2.2. Garaagarummaa Sadarkaa Jechaatti qaban.	64
5.2.3. Sadarkaa himaatti garaagarummaa qaban.	65
5.3. Yaboo.....	66
Wabiilee	68
Dabalee A. Gaaffilee Hincaaseffamne Afgaaffiif qophaa'an	
Dabalee B. Jechoota GQWA n dhiyaatan loogawwan lamaan jidduutti hiika qaban	
Dabalee C. jechoota loogawwan Ar. fi Hr. jechoota waaltawaatiin ibsaman	

BOQONNAA TOKKOO

SEENSA

1.1. Ariirrata

Uummanni Oromoo biyya Itoophiyaa keessatti sabaafi sablammoota argaman keessaa isa tokko ta'ee, baay'inaan naannoo mataa isaa kan ta'e Oromiyaa keessa kan jiraatuudha. Oromiyaan naannooleefi biyyoottan garaagaratiin kan daangeffamtu yoo ta'u, Kaabaan naannoo Tigraay, dhihaan Suudaan, Kibbaan kaaba Keeniyaa fakkeenya tuquun nidanda'ama. (Daraaraafi Muhaammad 2008). Tamene (2000) ibsetti, baay'inni uummata kanaa miiliyoona 30 ta'a. Laakkofsi Uummataafi Manaa 2007 gaggeeffame garuu baayinni uummata Oromoo 25, 488, 344 akka ta'e ibsanii jiru.

Uummanni Oromoo afaan, aadaa, duudhaa, amantaafi siyaasa mataa isaa kan qabuu uummata guddaadha. Yaada kanna Baxter, (1996) yoo ibsu, "Oromoon akkuma uummata kamiyyuu addunyaa keessatti qaama muuxannoo bal'aa qabuudhaa" jedha. Seenaa uummata Oromoo waliin dhimmoonni bal'inaan ka'an keessaa tokko Afaan isaatti.

Afaan Oromoo caasaa of danda'e kan qabuufi afaan hojii idilee ta'ee tajaajila olaanaa kennaa daandii guddinaafi abdachiisaa irraa kan jiru ta'uu isaa barreessitoota garaagaratin ibsamee jira. Girma (2001) yoo ibsu,

Oromo Language is an officially working language of Oromia, a regional administrative state of the federal democratic Republic of Ethiopia. It has a wriet in skript Known as QUBEE which is based on the latin orthography. Oromo writing system is used at all levels of teaching and learning (elementary, secondary, tertiary). The language is officially used for the mass media and the bureaucracy purposes, office routines like the judiciary cours, educational instructions, redio broad casting Tv. transmission and the print media are officially running in Oromo. jechun ibsee jira.

Afaan Oromoo, Afaan caasaa of danda'aa qabu, mallattoo (Qubee) mataa isaa qabu, hojiiwwan idilee naamnnoo isaa keessattii kan ittiin gaggeeffamuufi afaan daandii dagaag inaa irra kan jiru ta'uu isaa nu hubachiisa.

Dabalataan, Waa'ee Afaan Oromoo Bender and Mulugeta, (1976:166), Gragg, (1982) irratti yoo ibsan, "Oromo is one of the language of the lowland East Cushitic within the Cushitic family of the Afro-Asiatic phylum." jedhu. Afaan Oromoo afaan uummata Oromoo ta'ee, afaanota Afro- Esiyaa keessatti hortee kuush akka ta'e hubatama. Afaan kun dubbattoota heddu kan qabu ta'uu, Afrikaa keessatti Afaan Arabaafi Hawusaatti aanee sadarkaa sadaffaa irratti argamuu isaa hayyonni (Bender and Mulugeta 1967 Gragg 1982, Mahadi Hamid 1995fi Ton Leus 1995) ibsanii jiru.

Kanaafuu afaan Oromoo bal'inaafi fayyadamtoota heddu qabaachuu irraa kan ka'e loogaawwan garaagara kan qabu waan ta'eef loogawwan afaan Oromoo iddoo gurguddoo afuritti qoodama (The Journal of oromo studies 2006). ibsee jira.

Haaluma kanaan looga Arsii kan looga jiddu galeessa keessatti argamuufi looga Harargee kan looga Bahaa keessatti argamu wal-maddiitti kan xiinxalu ta'a. Kanaafuu, osoo waa'ee loogaatti gutummaan gututti hingalin dura dhuftee, hiikafi faayidaa afaanii akka itti aansee jiru kanaan hubachuun hubachuun barbaachisa. Misgaanu (2011) hayyuu Cook (2001) wabeeffaachun Afaan yoo ibsuu;

Language is at the center of human life we use to express our love or our hatred to achieve our goals, and further our careers to gain artistic satisfaction or simple pleasure. Through language we plan our life and remember the past, we exchange ideas, and experiences and we form our social and individual identities.

jechuun afaaniif hiika kenna.

Yaada hayyuu kana irraas, Afaan utubaa yookaan bu'uura jireenya ilma namaati. Namni miira isaatti dhaga'ame, jaalala, jibba, gammachuufi gadda walumaagalatti yaada isatti dhaga'ame kan ittiin ibsatuufi irraayis ittiin hubatu ta'uu isaa hubanna. Akka waliigalaatti affaan yeroo dheeraa lakkoofsisuu irraa kan ka'e, hiika walxaxaa kan qabu ta'uun isaa, H ayyoota garaagaraatiin hiikni garaagaraa ittii kennammuufi baay'ina itti faayyadamtootaa irraa kan ka'e afaaniif hiikni kennamaa ture ammallee dhaabbataafi kan tokko ta'e itti kennuun rakkisaa akka ta'e tilmaamuun nama hinrakkisu. Haata'u malee, kana yoo jennu afaan hiika hinqabu jechuun hindanda'amu. Hiika afaaniif kennametuu garaagara ta'e malee. Afaan ilma namaa waliin walitti hidhamiinsa cimaa ta'e akka qabu, walmalee

jiraachuu kan hinmalle. Afaan faayidaa ilma namaa qofaaf kan dhaabbatufi ilma namaas afaanuma isaatti dhimmaa bahuun waanta issatti dhaga'amu jaalalaafi jibba, gaddafi gammachuu, tolaafi hammeenya, fokkuufi bareeda kan darbe kan ittiin yaadatufi of-duraaf ittiin yaadudhaan jiruufi jireenya isaa kan ittiin horatuudha. Kanaafuu afaanfi ilma namaa garaagara baasuun ulfaataafi kan hindanda'amne, afaan walxaxaa ta'us seera mataa isaa kan qabu, barruudhaaf mallattoo yookiin bakka bu'aa ofii kan qabu, ilma namaa qofti kan ittiin dubbatuufi ittiin barreessun yaada isaanii ittiin waliidabarsaniifii ittiin waliigalan jechuun nidanda'ama.

Afaan Oromootis amalaafi hiika kanaa olii kana kan qooddatuudha. Waa'ee Afaan Oromoo ilaalchisee akka kanatti ibsame jira."Afaan Oromoo afaanota gaanfa baha Afrika a keessatti bal'inaan dubbataman keessaa isa tokko. Haa ta'u malee,sirnoota darban keessa afaan hojii, barnootaa, og-barruu, saayinsiifi teknoolojii hinta'in turuun isaa beekamaadha." (BATO , 2001) jechuun ibsee jira.

Hayyuun Gragg, (1982:xiii) "Oromo is spoken overlarge area which stretching from close to the Sudan border in the west through Addis Ababa and beyond Harar in the East, from northern Kenya in the south, up and East of the Rift vally, and to Wollo to the north." jechuun ibsa.

Yaada kana irraa wanti qalbeeffatamu, Afaan Oromoo Impaayeera Itoophiyaa keessatti daangaa bal'ina qabu keessatti kan dubbatamu ta'ee, dhihaan Hanga daangaa Suudaanitti, bahaan Hararitti, Keeniyaa kaabaa hanga kibbaatti, jiddu gala sulula biyyattiifi kaabaan hanga Walloo keessatti bal'inaan akka itti fayyadaman nu hubachiisa.

Gadaa Melbaa, (1988)fi Mahdi, (1995) yoo ibsa kennan, "Oromo is the third most widely spoken Language in Africa after Arabic and Hausa." jechuun ibsan. Afaan Oromoo itti fayyadamtoota baayyeefi bal'aa kan qabu ta'uu isaa kan nama hubachiisu ta'a..

Dabalataan Misgaanuu, (2011) yemmuu afaan Oromoo ibsu, "Even though Afan Oromo is a language with greater number of speakers in Ethiopia. It has the chance of becoming written language after the overthrow of military government, Accordingly it was then the program to develop an orthography for Oromo language launched". jedhuun ibsee jira.

Afaan Oromoo uummata itti fayyadamu baayyee ta'e qabaachuufi Oromiyaan lafa bal'aa qabdu irraatti ummanni ishii addaan faagaatee qubachuu isaa irraa kan ka'e loogawwan garaagaraa akka qabaattuu sababa ta'eefii jira. Walumaagalatti loogaaf hiikni kennamaa ture yaada hayyootaa bu'uura kan godhateefi yaada adda addaa kan itti kennaa turan yoo ta'u, bal'inaan boqonnaa lama keessatti kan ilaallamu ta'a.

1.2. Ka'umsa Qorannichaa

Afaan Oromoo itti fayyadomtoota hedduufi lafa bal'aa ta'ee irratti akka itti fayyadaman hayyoota garaagaraatiin ibsamee jira. Kanneen keessaa Hayyuun Bender (1976:166) jedhamu yoo ibsu, "Oromo is spoken over large area. Extending from in Wallo in the Northern, Kenya in the South, and from Wallaga in the West to Harare in the East with Addis Ababa in the intersection of the two axes". jechun ibsa.

Yaada kana irraa kan hubatamu, Ummanni Oromoo daangaa bal'ina qabu irra jiraachuufi fayyadamtoota afaan Oromoo hedduu qabaachuu isaa irraa kan ka'e addaan fagaatee kan jiraatuufi loogawwan garaagaraa kan qabu ta'uun isaa ibsa (The journal of Oromo studies 2006).

Haala qorannoowwan looga afaan Oromoo Taammanee (2006:157) yoo addeesu, "Loogawwan kana irratti qorannoon gaggeeffame Booranaafi Macca keessaa kan Walaggaa irratti yoo ta'u, Warra hafan irratti kan adeemsifame heddu xiqqaadha. Looga Arsii, Tuulamaa, Raayyaafi Walloo irratti wanti qoratame hinjiru jechuun nidanda'ama." jedhee ibsee jira.

Kanaafuu Loogawwan Afaan Oromoo bal'ina qabaataniillee qorannoon gadi-fageenyaan irratti gaggeeffame gad-aanaa akka ta'e hubachuun nama hinrakkisu. Keessattuu looga Arsiifii Harargee walbira qabuun qorannoon irratti gaggeeffame yookaan xiinxalame ragaan barreeffamaa baay'inaan hinagarre. Jiildiiwwan Biiroo Aadaafi Turizmii Oromiyaatiin qophaa'anis baay'inaan kan irratti xiyyeeffatan loogawwan jiran jechoota isaan itti fayyadaman irratti hiika waaltaawaa itti kennuu irrattiidha. qorannoo kanaaf qorataa kan kaka'umsa itti hore, dhimma loogawwan Oromoo Arsiifi Harargee ilaalchise wal maddiitti qabuun dhamsagaa hanga himaatti xiinxalli gaggeeffame hinjiru. Kun ammoo garaagarummaa loogawwan kanneen qaban hubannoo /beekumsa/ kanaaf qabnuu

hir'isuu danda'a. Hir'inni hubannoo kunis ammoo hubannoo waliigalaa looga Afaan Oromootiif hubannoon qabnu garaagarummaa uumuu danda'a. Yaada jedhu sammuu isaatti uumee jira. Rakkoo kanaaf /hir'ina beekusa yookaan hubannoo dabalataa/ kanaaf ammoo qorannoo gaggeessutuu fala ta'a waan ta'eef qorannoo kanatti akka galu godhee jira.

Waan kana ta'eef, akka walii-galaatti ka'umsi qorannoo kanaa xiinxalli looga afaan Oromoo Arsiifi Harargee gaggeeffameen booda, gaaffilee itti aanan qorannichaaf bu'uur a ta'aniif deebii itti laata.

- Looga Afaan Oromoo Arsiifi Harargee jidduu garaagarummaan sadarkaa dhamsa gaatti qaban maal fa'i ?
- Loogawwan lamaan sadarkaa jechootatti addaa addummaan gidduu isaanii jiru waaltina afaanitiin yoo madaalamu maal irratti gargar ta'u ?
- Sadarkaa himaatti loogawwan lamaan gidduu garaagarummaan jiru maal fa'i ?
- Seera waaltina afaanitiin yoo madaallamu garaagarummaan loogawwan lamaan jidduu jiran akkamitti fooyyessuun danda'ama ?

1.3. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon qorannoo kanaa gooroofi gooreetti qoodamee akka armaan gadiittii dhiyaatee jira.

1. 3. 1. Kaayyoo Gooroo Qorannichaa

Looga Afaan Oromoo Arsiifi Harargee wal-bira qabuun xiinxaluudhan madda odeeffannoo yookaan hubannoo dabalataa gama waaltina Afaanichaatiif bu'uura kaa'u udha.

1. 3 .2. Kaayyoo Gooree Qorannichaa

- Garaagarummaa looga Afaan Oromoo Arsiifi Harargee sadarkaa dhamsagatiin ifa ibsuu;
- Looga lamaan walbira qabee sadarkaa jechootatti garaagarummaa isaanii adda baasu;
- Loogawwan Afaan Oromoo Lamaan garaagarummaa himaatti jiru addeesuu;

- Adda addummaa looga lamaan gidduutti mul'atan adda baasee afaan waaltawatiin akkaataa ittiin fooyya'an eeruudha.

1.4. Faayidaa Qorannichaa

- Qorannoon kun looga Afaan Oromoo Arsiifi Harargee garaagarummaa mul'atan xii nxalee hubannoo yookaan odeeffannoo dabalataa kennuun waaltina Afaan Oromoo cimsuufi dagaagina afaanichaatiif bu'aa olaana qaba.
- Afaan Oromoo afaan hojii ta'ee tajiijilaa jiru garaagarummaa gama kanaan mul'atan ittiin fooyyessuun itti fayyadama afaanichaa hojiiwwan idilee keessatti cimsuuf ni oola.
- Qorannoon kun dhimma kanaafi kan walfakkaatan ilaalchisee qorannoo fuulduraa gadfageenyaan gaggeeffamuuf ka'umsa guddaa ta'uun nifayyada.
- Dhaabbileefi namoonni dhuunfaa waaltina afaaniifi mata dureewwan walitti dhiyeenya qaban irratti qorannoo gaggeessaniif yookaan qorataniif akka amadda ragaatti itti fayyadamuu nidanda'u. Fakkeenya, Biirtoon Aadaafi Turizmii, ogeeyyi -in, Barattoota digirii tokkoffaafi digirii lammaffaafi Yuunivarsitii keessatti kan qorannoo gaggeessaniif akka ka'umsaafi ragaatti tajaajiluu nidanda'a abdii jedhu qoratichi qaba.

1.5. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun kan gaggeeffame Naannoo Oromiyaa kutaawwan Loogawwan Afaan Orommoo keessaa looga jidduu galeessaa keessattii looga Arsiifi looga Bahaa keessaa looga Harargee irratti kan xiyyeeffatuu yoo ta'u, Looga Arsii keessatti aanaalee Gunaatti magaalaa nageellee ganda 01, Jajuutti ganda Heexoo Sokoraa, Collee ganda Gaadoo yaabetaa, Arsii lixaa Aanaa Arsii Nageelleetti ganda Qarsaa irrattifi looga Harargee keessatti immoo aanaalee Baabbileetti ganda Yaayyaa, Gorooguutuutti ganda Leeylii, Xuullootti ganda Imaamfi Mi'essootti magaala Mi'essoo ganda 01 irratti kan daangeffamuudha.

Loogawwan Afaan Oromoo keessatti argaman daangadhan haa qooddaman malee, Looguma tokko keessattuu garaagarummaa guddaatu jira. Fakkeenyaaf loogni Oromoo

Arsiituu kan bahaafi lixaa garaagarummaa mataa isaanii niqabu. Loogawwan Oromiyaa keessa jiran hunda irratti qorannoon gad-fageenya qabu osoo irratti gaggeeffamee bu'aan isaas walfaanaa bal'aa ta'a ture. Haa ta'u male, qoratichi humnaafi yeroo qabu bu'uura godhachuun qorannaan kun Looga Oromoo Arsiifi Harargee qofa irratti kan xiiyyeeffate.

Qabiyyeen isaas Loogawwan kanneen keessatti garaagarummaa isaan jidduu jiru sadarkaa dhamsagaatti, sadarkaa jechaattifi sadarkaa himaatti gama tajaajilaatiin adda addummaa qaban kan xiinxalu ta'ee daangeffamee jira.

1.6. Hanqina Qorannichaan

Bal'inaafi gad-fageenyaan gaggeeffamuun qorannoo tokkoo bu'aan isaas akka bal'atuu ni amanama. Qorannoon kunis loogawwan Oromiyaa keessatti argaman hundaa irrattii osoo gaggeeffamee faayidaan inni qabus walfaana bal'aa ture. Haa ta'u malee, Qorataan loogawwan Oromiyaa hundaa irratti qorannoo bal'aa ta'e gaggeessuudhaaf humna amma qabu waliin yoo madaalamu, funaansa ragalee maddi baajataa kan isaa daangessu ta'uu isaa, hojii barsiisuu maddiitti qorannoo kana kan gaggeessu waan ta'eef haqina yeroo/yeroo bal'aafi gahaa/ ta'ee kan hinqabne ta'uu isaafi asiin dura mata-duree kana irratti qorannoon gadi fageenyaafi bal'aa ta'ee kan gaggeeffame ragaan dhabamuun, ragaan ka'umsaaf ta'u dhabuun qorannoon kun Loogawwan Oromiyaa keessatti argaman irrattii akka hingaggeeffamne daangessee jira. Qorannoon kun Loogawwan Oromoo Arsiifi Harargee qofa irratti akka gaggeeffamu ta'uun bu'aa qorannichaas hanga ta'e daanga'uun isaa hinoolu. Kana ta'uun ammoo hanqina qorannichaati.

Qoratichi qorannoon kun hinqinaan akka gufatee hinhafne mala /tooftaa/ haqinoota kanneen ittiin maqsuun uummachun, rakkoo baajataatiif deeggarsa abbootii qabeenya dhuunfaafi wajjira barnoota aanaa isaati irraa argatee jira. Rakkoo hanqina yerootis Boqonnaa waggaa isaatti faayyadamuufi yeroo isaa halkaniifi guyyaa seeraafi sagantaadhan itti fayyadamee qorannichi akka milkaa'u godhamee jira. Dhimma ragaa ka'umsaa dhabamuu hiikuu ilaalchisee, qorannoowwan biyya alaa kan walitti dhufeenya qabaniifi kan biyya keessaa ta'anii looga afaan biraatiin gaggeeffaman sakkatta'uun itti gargaaramee jira. Akkasumas, Loogawwan afaan Oromotiin gaggeeffaman websaayitii

adda addaa irraa barbaabuun akka ka'umsaatti itti fayyadamuun qorannoon kun akka dhugoomu carraaqqiin bal'aa ta'e godhameejira.

1.7. Qindoomina Qorannichaa

Qorannoon kun loogawwan afaaan Oromoo Arsiifi Harargee xiinxaluuf boqonnaa shanitti qoodame dhiyaate. Boqonnaa tokkoffaan, Ariirrata, Kaayyoo, ka'umsa, barbaachisummaa, daangaa, hanqinaafi qindoomina qorannichaa of keessatti hammata. Boqonnaa lammaffaan immoo, sakatta'a barruu yoo ta'u, yaaxxinaalee qorannoofi sakatta'a barruu walfakkii qabata. Boqonnaa sadaffaa keessatti maloota qorannoofi meeshaalee funaansa ragaatiif oolantuu jira. Boqonnaa afraffaa, keessa immoo, qaaccessaafi ibsa ragaalee funnaannameef kenname kan qabuu yoo ta'u, Boqonnaa shanaffaa keessatti Guduunfaa, Argannoofi Yaboo qorannoo kanaa ofkeessaatti hammach-uun gaggeeffamee jira.

BOQONNAA LAMA

SAKATTA'A BARRUU

2.1. Seensa

Boqonnaa kana keessatti qorataan, sakatta'a yaaxxinalee qorannichaafi sakatta'a barruulee walfakkii qabantuu ilaallamuu. Sakatta'a Yaaxxinalee qorannichaa jalatti maalummaafi hiika loogaa, akkaataa uumamsaafi dhuftee loogaa, akkaataa logawwan gidduu garaagarummaan ittiin mul'atuu, haala qoqqoodinsa loogawwan afaan Oromoofi walittii dhufeenyaafi garaagarummaa loogaafi afaanii keessatti seeraan ibsi kennamanii jiru. Sakatta'a barruu keessatti ammoo, waraqaa qorannooowwaniifi barruulee qorannoo kana waliin walittii dhiyeenya qaban fudhatamanii kan itti dhiyaatan ta'a.

2.2. Yaaxxinaalee Qorannichaa

2.2.1. Hiika Loogaa

Maalummaa loogaa ilaalchisee Yeroo garaagaraa hayyoota yookaan qorattoota garaagaraatiin hiiknii adda addaa ittii kenammaa turee jira. Hiikaafi ibsa itti kennamaa turan keessaa muuraasa isaanii kan itti aanan mee haa ilaallu. The Oxford English Dictionary (1989) yoo ibsu, "A manner of speaking, language, speech, specially a manner of speech peculiar language or characteristic of a particular person or class, pherseology, idiom." jechuun hiika jira. Kanaafuu, Loogni Abbaan afaanichaa, haala ittiin dubbatu, ittiin waliigaluun, haala qindoomina jechootaafi haala ittii haasa'uu amala adda ittiin bahee beekamuu akka ta'e irraa hubanna.

Toora Intarnetii [www.princeton.edu. /.../chomsky-Rev.pds](http://www.princeton.edu/~chomsky-Rev.pds) irraa argame looga yoo ibsu, "The speech patters that is convention, vocabulary, Grammar, pronunciation, and usage of speech community are called Dialect. " jechun ibsa. Loogni abbaa afaanichaatiin waliigaltee akkaataa dubbatamuu, hiika jechotaa, akkaataa sagaleessuu, haala seerlugaafi itti fayyadama afaanichaa irratti taasifamu ta'uu isaa nu hubachiisa.

Adeemsa kana keessatti baay'ina itti fayyadamtootaa irraa kan ka'e garaagarummaan afaanichatti fayyadamuu keessa ni mul'atu. Garaagarummaan waligaltee ilmi namaa

godhu keessa mul'atu kun gama loogaatti kan nama akeeku ta'a. Afaan Oromootillee amala kana kan qooddatu yoo ta'u, baay'ina itti fayyadamtoota afaanichi qabufi bal'ina lafaa ummanni Oromoo irra faca'ee jiraatuu irraa kan ka'e loogaawwan bal'aa ta'an akka qabu nu hubachiisa. Oromoon Oromiyaa keessa qarqara naannoo somaalee Harargee bahaa hanga lixa Wallaggaa, Walloo hanga kibba Oromiyaa qarqara Keeniyatti bal'inaafi addaan faggaatee jirata. Addaan fagaanya kanaan kan ka'e afaanuma Oromoo keessatti garaagarummaan kun loogaawwan hedduu akka qabaatu ta'ee jira.

Qorannoon kun loogaawwan Afaan Oromoo keessa jiran keessaa kutaa loogaawwan Oromoo Arsiifi Harargee irratti kan xiyyeeffatuuf asiin dura qorannoowwan looga irratti gaggeeffaman kan qorannoo kana waliin walitti dhufeenyaa qabaniifi ka'umsaaf ta'an sakatta'uun, yaaxxinaalee loogawwaniif kaa'amanfi yaada bu'uura loogaawwanii itti fayyadamuun kanneen itti aansanii dhihaatan haa ilaallu.

Akkuma Afaaniif hayyootaafi qorattoota afaanii adda-addaatiin hiikini garaagaraa itti kennamaa ture, Loogaafis hiikni garaagaraa itti kennamee jira. Hiika loogaaf kennamman keessaa hayyoonni J.K Chamber and Peter (1998:3) jedhaman yoo ibsan,

A dialect is a substandard, low-status, often rustic form of language. Generally associated with the peasantry, the working class, or other groups lacking in prestige. Dialect is also a term which is often applied to forms of language. Particularly those spoken in more isolated parts of the world, which have no written form. And dialects are also often form a norm as a perorations of a correct or standard of language. jechuun ibsa.

Yadaa hayyootaa kana irraa kan hubannu, loogni gareewwan baadiyyaa kan ta'an, warra qonnaanbulaa ta'aniin kan dubbatamuufi afaan waaltaawaa hintane akaakuu afaaniti. Akkasumas, gareewwaan gadi aanaa ta'aniin kan dubbatamu, kabaja muraasaa qofa kanqabuufi ijaarsa afaanitiif illee kan gumaacha qabuudha. Loogni dubbattoota mataa isaa qofaan kan dubbatamu, afaan gareen biroo dubbachuuf kan dogoggorsiisuufi adda kan itti ta'uu bu'uura afaan waaltawaati. jechuun hiika ittikennu.

Akkasumas, The Oxford English Dictionary (1989) jedhu waa'ee loogaa akka kanatti hiika itti kennee jira.

Dialect is one of the subordinate form or varieties of a language arising from local peculiarities of vocabulary, pronunciation, and idiom. (In relation to modern languages usually spec. A variety of speech differing from the standard or literary language; a provincial method of speech, as in speakers dialect). Also in a wider sense applied to particular language in its relation to the family of languages to which it belongs.

jehuun ibsee jira.

Yaada hiika loogaaf kenname kanarraa kan hubatamu, Loogni gartuu afaan tokkoo ta'ee, Afaan idilee irraa adda addummaa hiika jechootaa, sagaleessuufi akkaataa ittiin walii galaniin kan qabu, haallii ittiin dubbatamu afaan waaltawaatiin garaagara kan ta'efi haala itti fayyadamtoota afaanichaatiin kan beekamuudha. BATO (1998:408) hiika loogaa yoo ibsu, "Loogni garaagarummaa latii, sagaleefi jecha afaan tokko keessatti mul'atu, (dialect)". jechuun hiika kennee jira.

Yaada kana irraa kan hubatamu, Looga jechuun hawaasa daangaa tokko keessatti argamaniifi haala jireenyaa walfakkaatu qabaniin akkaataa ittiin waliigaluu danda'aniin kan itti fayyadaman garee afaan tokkoo amala mataa isaa kan addaa ta'e qabu ta'uu isaa nu hubachiisa.

Walumaa galatti looga jechuun afaan tokko keessatti akkaataa itti fayyadamtoota afaanichaatiin /abbaa afaanichaatiin/ sagaleessuu irratti, hiika jechootaa irratti, akkaataa dubbatumuu irrattifi gama caaslugatiin garaagarummaa kan qabuufi amala afaan idilee ta'e kan qabu ta'ee warri garee tokkoo garuu ittiin waliigaluu kan dandeechisu garee afaan tokkooti.

2.2.2. Tokkummaa fi Garaagarummaa Afaaniifi Loogaa

Afaaniifi loogni seera xinqooqa hujootiin/linguistics/ yoo madaallamu walitti dhufeenya bal'aa akka qaban hubatama. Haala Walitti dhufeenya gidduu isaanii jiru ilaalchisee Toora Intarneetii /Faculty.georgetown.edu/irvinem/theo.../fi URL.www.indiana.edu/~.h/w/introducti /dialect.htm/ Edition 3.0:2013-04-12. yoo ibsan, " Language is basically a collection of dialects where speakers of different dialects within the same language can all understand each other, more or less." jechuun ibsa. Gama birootiin, " Both have any objective use. The best any one do is to say that there is no much things as a language.

Communication and meanings are formed by mediation." jechuun kaa'u. Walitti dhufeenya afaaniifi loogaa yoo ilaallu loogni afaaniif bu'uura akka ta'e, lamaanuu kaayyoo itti fayyadamaniif kan qaban akka ta'an, gama walqunnamtii hiikni isaanii waliigaltee hawaasichaatiin kan gaggeeffamu ta'uu irraa hubanna.

Afaaniifi loogni tokkummaa akka qaban garaagarummaas niqabu. Garaagarummaa isaanii ilaalchisee Toora interneettii <http://answers.yahoo.com/que>. garaagarummaa isaanii yoo ibsu,

Dialect is a variety of language that is a characteristic of a particular group of the language's speakers. The term is applied most often to regional speech patterns. But dialect may also be defined by others such as social class. But Language is general way to express oneself. Dialect is a variety of language that is developed by different speakers of language.

jechuun ibsee jira.

Walumaa galatti garaagarummaan gidduu isaaniitti argamu gama caaslugaatiin, gamata jaajilaatiin, haala itti fayyadamtootafi uumama isaanitiin garaagarummaan kan jiru ta'uu irraa hubatama.

2.2.3. Uumamsa Loogawwani.

Hayyuun R.L. Trask (1996:165) akkaataa uumamsa looga yoo ibsu,

The origin of dialect when the anglo- saxons first settled in Britain some 1500 years ago, the several tribes who settled in various parts of the country were already speaking slightly different varieties of their continental Language. ... the differences were rather minor, with the passage of time, the inevitable process of language change of course began to affect their newly installed English Language: new words, new meanings, new pronunciations, and new grammatical forms began to creep in to their speech, and at the same, old ones began to drop out of the use. jechuun ibsee jira.

Yaada hayyuu kana irraa kan hubannuu, haalli uummamsa looga afaan Ingiliizii akka fakkeenyaatti yoo ilaallu waggoota 1500 dura hawaasni biyya Biriten keessa jiraachaa turan horteen haaraa qubannaa isaanii kan duraa gadi dhiisuun iddoo haaraa adda addaatti kan qubataniifi godaanan waliin wal qabatee jechoonni haaraa, hikni jechoota haar

aa caaslugni haaraafi akkaataan sagaleessuu haaraan akka waliin uummaamanifi isaan moofaan dagatamuun faayidaan ala ta'aa akka dhufan ragaa kannu.

Akkaataa uumamsaafi dhuftee loogawwanii ilaalchisee, BAIO (1995:3) akka itti aanu kanaan ibsanii jiru.

Bakki jireenyaa, haalli jireenya hawaasummaafi aadaan sabootaa akkuma addaa addummaa qabu afaan isaati adda adda ta'e. Namoonni naannoo tokko jiraatan yemmuu wal-horarii baay'achaa deemanitti naannoon isaanii itti dhiphata. Haalli kun bakka hireenya isaanii yeroodhaa yerootti gadlakkisanii akka godaanan isaan taasisa. Kunis wal-qunnamtii hojii jireenya hawaasummaafi afaan isaanii jidduutti addaa addummaa uumaa deema. jedhu.

Yaanni kun kan nu hubachiisu, sababni ijoon afaan saba tokkootti garaagarummaan afaanii uummammuu danda'u keessaa walhoruun uummataa dabalaa deeme dhiphina lafaatiin kan ka'e uummanni sun iddoo birootti akka godaanan isaan taasisaa. Godaansi isaanii kun immoo addaan fagaatanii jireenya hawaasummaa isaanii akka gaggeeffatan isaan taasisa. Adeemsi kun walqunnamtii afaan isaanii gidduutti garaagarummaan akka uummaman dirqisiisa. Addaan fagaatanii jiraachuufi wal-qunnamtii afaanii gidduu saba tokko irratti dhiibbaa jiru. Qorannoo waaltina afaan Oromoo wiirtuu (1995:5) akka itti aanu kanaan ibsanii jiru.

Uummanni tokko fageenya heddu walirraa fagaatee, lixaa, baha, kaabaafi kibba yoo qubate dhabiinsa yookaan hir'ina wal-qunnamtii irraa kan ka'e garaagarummaan adda addaa ni uummama. Wal-qunnamtii gochuuf dhoorkuudhaan gidduu isaasitti golga itti ta'an. Dhabiinsa wal-qunnamtii adda addaa, fakkeenyyaaf geejjiba, meeshaa wal-qunnamtii fi waan kana fakkaataniidha. Qilleensiifi haalli qabeenyaa uumamaa naannoo adda addaa isaanii walirraa fagaatanii qubatanis hojiifi jireenya wal-qunnamtii hawaasummaa isaanii gidduutti addaa addummaa uuma. Haaluma kanaan garaagarummaan afaan tokkoollee heddummaataa deema. jedhee ibsa.

Egaa, uumamni loogaa afaan tokko keessatti akkaataan waliin jireenya hawaasummaa sababa addaan fageenyaatiin, walitti dhiyeenya kaluu qabaachuu dhabuun, bu'aa bahii teessuma lafaatiin, lagaafi galaanaan daangeffamuun, haalli qilleensaa, bosonniifi raasaan, hanqinni geejjibaafi kan kana fakkaataan wal-qunnamtii dhiyoo akka hinqabaanne hawaasa san nidaangessa. Yeroo dheeraaf addaan bahanii turuun immoo

haala naannoo jiraatanitti afaan addaa addummaa qabutti akka fayyadaman waan godhuuf uumama loogaatiif sababa akka ta'e irraa hubanna. Uummama loogawwan afaan Oromoo gidduutti jiranis sababni ijoon isuma asii olitti ibsameen kan adda ta'ee miti.

Hawaasni jireenya isaa keessatti gareetti qoqqoodamee jiraata. Garee keessa jiraatu keessatti meeshaaleen itti faayyadamu, haalli gocha /dalagaa/ isaafi aadaan jireenya isaa addaa addummaa akkuma qabu, afaan isaatillee adeemsa keessattigaraagarummaan uummama. Garaagarummaan afaanii uummamu kun amala afaanii idilee kan qabu osoo hinta'in gareen hawaasaa sun aadaafi wal qunnamtii afaan isaatti dhimma itti bahaa akkumma deemuufi ittiin waliigalu ta'ee garaagarummaan afaanii uumamuu akka danda'u ibsee jira.

Jean et al (1963:6). Sababa uummama looga yoo ibsan,

"The forces which cause such dialectal differences are strong and interesting. these forces apparent in all parts of the world. ... are Early settlement history, Population migration, physical geography, cultural centers, social structure of the area, and Late immigrations." jechuunis.

Yaada kana irraa kan hubannu uummama loogawwanitiif sababa kan ta'an godaansa uummataa, haala qubannaa uummataa, haala teessuma lafaa, haala aadaa ummatichaa, haala caaseffama hawaasichaafi haala turtii hawaasa iddoo akka ta'eefi afaan kamiyyuu keesaafi addunyaa irratti kan jiru ta'uu isaa irraa hubanna.

2.2.4. Akkaataa Garaagarummaan Looga Ittiin Mul'atu

Haala uumamsa garaagarummaa loogawwaan afaan Oromoo ilaalchisee, Hayyuun Brown, (2009) yoo ibsa itti kennu, "Oromo is a tone-accent language, but details do differ some what from one spoken dialect to another." jechun kaa'ee jira.

Loogni garee afaanii akka ta'eefi namoota itti fayyadaman qofaan ittiin waliigalan, garuu namoonni biroo ittiin waliigaluuf kan dhibuufi afaan waaltawaa kan hintaane ta'uu isaaa hayyootaan taqamee jira. Loogawwan hundi amala walfakkatu qofa kan qabanii miti. Afaan kamiyyuu keessattis taanaan loogawwan jiran amaloota garaara ittiin ta'an kan qaban ta'u. Garaagarummaan loogawwan keessatti bu'uura ta'an akka itti aanun ibsamee

jira. Hayyoonni /Dialectology/ adda addaa loogawwan afaan tokko keessa jiran bu'uuraaleen isaan garaagara isaan taasisu akka jiran adda baasanii jiru.

Amaanuelifi Saamu'el, (2012:34) Williams (2005:220) wabeeffachuun akka itti aanutti ibsan.

Language varies over time, across national and geographical boundaries, by gender, across age groups and by socio economic status. When variation occurs within a given language, we call the different versions of the same language dialects." Defining a dialect in linguistics, however, is not as simple as this because it is a rather slippery term that covers so much territory. Yet, for ease of discussion, we can construe a 'dialect' as a more or less identifiable regional or social variety of the language distinguishable in terms of vocabulary, syntax and sometimes pronunciation.
jedha.

Yaada kana irraa kan hubatamuu danda'u, yeroo baay'ee garaagarumman afaani biyyaan, daangaa lafaatiin, saalaan, garee umriitiifi akkaataa qabeenya hawaasaatiin ummamuu akka danda'udha. Akkasumas, hiika loogaa itti kennuuf salphaa kan ta'u garaagarummaan afaan jidduu jiru, garaagarummaa afaan hawaasaafi naannolee murteessaa yoo ta'u afaan hawaasa naannolee gargar ta'uun isaa ammoo afaanichi hiikaan, sagaleessuufi caasluga adda adda akka ta'an isaan taasissee jira.

Hawaasni dubbataa afaan tokkoo keessatti sababa addaan fagaatee jiraachuun kan ka'e garaagarummaan afaanii kan uummamuudha. Iddoo tokko tokkotti akkaataan itti fayyadamni afaanichaa moggaasa garaagaraa qabachuu mala. Dubbattoota afaanii iddoo adda addaa gidduutti wal-qunnamtiin isaan qaban akka addaan citu gufuu itti ta'an keessaa gufuu uumamaa, laggen humnaa olii, gaarren, bosona, kirkira lafaa, lolaafi kan kana fakkaataniin gargar bahanii iddoo jijjiirrachuun yoo jiraatanfi addaan turan haalli itti fayyadama afaanii kan idilee irraa garaagarumma qabaachuu danda'a. Kun immoo loogni teessuma lafaatiin ni uumama jechuudha.

Walumaa galatti, loogni hawaasummaa hawaasa daangaa tokko keessa jiraatan keessatti sababiwwan koorniyaa, akaakuu hojii, sadarkaa barnootaa, umrii, haala qilleensa, aadaafi duudhaan garaagarummaa sadarkaa sagalee, latii, caaslugaafi hiika jechootaa kan mataa isaanii ta'e qofatti fayyadaman ta'ee afaan idileen alaati. Loogni lafaa /geographical location/ immoo, Hawaasa yookaan saba dubbattoota afaan tokkoo kan ta'an garuu,

daangaan addaan fagaatanii kan jiraatan looga mataa isaanii ta'e kan qabaniifi itti fayyadaman ta'ee, afaan idileetiin ala kan ta'eedha.

Karaa biraatiin garagarummaa loogawwan afaan Oromootis amala kana kan qaban yoo ta'an barruulee qormaata waaltina afaan Oromoo jiildii 3, (1990) keessatti garaagarummaa a loogawwan irratti mul'achuu danda'an akka itti aanu kanaan ibsa. "... garaagarummaan looga afaan tokkoo kennaa uumamaati (a natural phenomenon). Yookaan adeemsa osoo itti hinyaaddamin uumamuudha. Garaagarummaan loogawwan jidduutti mul'atu kunis sadarkaa adda addaatti ta'uu danda'a. Afaan Oromoos uumamuma akkanaa kana qaba". jechun itti fufee, loogawwan garaagarummaa isaan qaban akka itti aanu kanaan ni tarreessa. Garaagarummaan looga adda addaa gidduutti argamu sadarkaa kanatti isa sadar kaa kamiittuu caalaa bal'ata. Kun kan ta'uuf loogawwan adda addaa afaan biroo irraa karaa adda addaa jechoota liqeeffachuu waan danda'aniif. Gama Afaan Oromootiin yoogaraagarummaa looga afaan Oromoo ibsu laallu, karaa jechootaatti garaagarummaa argina. Yeroo heddu waan tokkichaaf loogawwan adda addaa yoo gargaaraman argamu. Karaa biraa immoo jechi looga tokko keessatti hiika tokko qabu looga biroo keessatti hiika biraa yeroo tokko tokko immoo kan gurratti nama ulfaatu (taboo) ta'e argama. yaada jedhu itti kennanii jiru.

Yaada kana cimsuun, Hayyootni Banti (2008)fi Crystal (1997) yoo ibsan,

... the various varieties of Afan Oromo, we can observe variations in terms of vocabulary, grammar and pronunciation. Regarding this, points out that variation in language is significantly observable at three structural levels: phonological, morphological and semantic or lexical levels. jechuun ibsanii jiru.

Akkuma afaan biroo afaan Oromootis loogawwan keessa garaagarummaan sagalee, hiika jechootafi caaslugaa akka jiru ibsa Jean et al, (1963). addaa addummaa loogawwan gidduu jiru yoo addeessu," Linguistic geography reveals that dialect differences are of three kinds; differences in pronunciation, differences in vocabulary, and differences in grammar". jedhuun kaa'u. Kanaaf addaa addummaan loogawwan gidduu jiran keessaa ijoon addaa addummaa sagaleessuu, hiika jechootaafi caaslugaa akka ta'an dabalataan nu hubachiisa.

Kanaafuu kaayyoon qorannoo kanaa garaagarummaa loogawwan afaan Oromoo Arsiifi Harargee gidduu jiru adda baasuun hubannooykn beekunsa dabalataa kaa'uudha. Haaluma kanaan, xiyyeeffannoon garaagarummaa kenneen yaaxxinaalee isaanii ilaalla.

2.2.4.1. Gama dhaamsagaatiin /Phoneme/

Waa'ee dhamsagaa ilalchisee hayyuun Kess (1976:12) yoo ibsu, "Phonemes actually an abstraction in speakers mind to account for a large similar sounds that occur used highly restricted and often predictable conditions." jedha. Dhamsagni gurmoo sagalee xixiqqoo, kan afaan tokko keessatti jechi inni tokko isa biroo irraa adda buusuufi akka hiikaan adda ta'uu taasisu yoo ta'u hiika keennuuf garuu gumaacha kan qabaniidha. Yaada kana deeggaruun, " Phonemes are an abstract of speech" (Finch 2005:59). jechuu ibsee jira. Hiika kanneen irraa kan hubatamuu, dhamsagni dhimma sammuu jijjiirraa hiikaa keessatti kan qooda fudhatu qaama xiqqaa afaaniiti. Dhamsaga dubbachuus ta'ee dubbisuu hindandeenyu jechuudha. Afaan kamiyyuu keessattifi afaan ilmi namaa baasu keessa dhamsaga himu qaba jechuudha. Dhamsagoonni afaan tokkoo kan afaan biroo irraa adda ittiin ta'aniifi ittiin wakkakkaatanis tuhuu danda'u (BATO Jildii II1998). Kanaafuu dhamsagoonni afaan kamiyyuu afaan akka walfakkaataniifi adda adda ta'aniif gaheen isaanii olaanaadha jechuudha. Dhamsagoonni sadarkaa isaan ittiin adda adda ta'aniin kanneen haa ilaallu.

2.2.4.1.1. Galumsa Sagalootaa (Allophenes)

Oxford English Dictionary(1968) yoo ibsu, " any of the various phonetics realization of a phoneme in a language, which do not contribute to distinction of language." jechuun ibsa. Sagaloonni haala iddoo itti argamaniin afaan tokkoo keessatti garaagarummaan akka uumamu gahee guddaa akka qaban irraa hubanna. Haala kanaan, Dhamsagoonni afaan Oromoo keessatti bakka adda addaatti galuun, dhiibbaa dhamsgoota ollaa irraa kan ka'e bifa adda addaa akka kennan ni ta'u. Bifti adda addaa kun immoo fira sagalee jedhaman. Dubbiin sammuu dubbataa afaan Oromoo keessaa /dhamsagni/ ba'e barreeffamaafi dubbifamaa irratti mul'atan karaa firsagaatiin jechuudha.

kanaafuu iddoon qubannaa dhamsagootaa afaan keessatti garaagarummaa ni Hayyuun Finche, (2005: 59) yoo ibsu, "Phonemes are realised in speech by thier varios

allophones, the majority of which are predictable from the linguistics environments in which they occur." jedha. yaadni kun kan ibsu, dhamsagni tokko fira ittiin mul'atu dhabe hinjiru jechuudha. uumu jechuudha.

2.2.4.1.2. Sagaleessuu /Pronunciation/

Waa'ee sagalee ilaalchisee hayyuun Fry, (1979). yoo hiika keennu,

Sound is the perception of the movement of air particles which causes a displacement of the ear-drum. The air particles are extremely small—about 400 billion billion per cubic inch—and when set in motion create patterns of sound-waves. Certain concepts in acoustics (frequency, amplitude, waveform analysis and resonance) provide the bases for an understanding of the structure of these sound-waves. jedhee kaa'ee jira.

Sagaleen ruqyaalee baay'ee xixiqoofi heddummina qaban danbalii qilleensaa keessa dabruun kan gurra keenya gahuufi waa'ee dhimma waan tokkoo hubannoof bu'uura kan nuuf ta'an nu hubachiisa.

Dabalataan waa'ee, Sagaleessuu ilaalchisee Lyons, (1979:77) jedhamu, yoo ibsu ammoo " ... one person's pronunciation of a sound may be phonologically different from others of the same sounds. ... it is externally different for speaker to produce an utterance and then give absolutely identical representation of it." jedha. Wanti yaada kana irraa hubatamu, Akkaataan sagaleessuu namootaa afaan tokko keessatti garaagarummaan kan jiruufi mul'achuun isaa kan hinhafne ta'uudha.

Akkasumas George (2006:195) yoo ibsu, " The term accent is restricted to the description of aspect of pronunciation that identify where an individual speaker is from regional or social dialect." jechun hiika. Kunis haalli sagaleessuu namootaa afaan gidduutti garaagarummaan afaanii akkaataa teessumaa hawaasichaafi jireenya hawaasummaa keessatti kan qabu ta'uu irraa hubanna.

Dabalataan haala sagaleessuun garaagarummaan ittiin uumamu hayoonni Collinge, N.E. and Neville Edgar, (1921) yoo bu'uura kaa'an,

Different categories of consonant are established on the basis of (i) the actual relationship between the articulators and thus the way in which the air passes through certain parts of the tract, the manner of articulation, (ii) where in the vocal tract there is approximation, narrowing or obstruction, the place (or point) of articulation, (iii) the activity of the vocal folds, the state of the glottis (or, more specifically, the phonation type), and (iv) the type of mechanism used to move the column of air, the air-stream mechanism.

Yaada hayyoota kanaa irraa kan hubannu, sagaleessuun haala qilleensi itti bahuu, bakka uumamsafi haala uumamsa sagalootaatiin garaagarummaan sagaleessuu uumamuu danda'a. Haallii kun ammoo loogawwan jidduuttis garaagarummaa sagaleessuu akka qabaatan isaan taasisa. Iddoofi haala uumamsa dubbifamaafi dubbachiistuu qubeewwan afaan Oromoo sagaleessuu keessatti addaa addummaa akka qabaatan sababni kun bu'uura ta'uus nu hubachiisa.

Gama birootin, "The manner in which a stop sound is completed varies according to its context and, to a lesser extent, according to the style of speaking" (Abercrombie, D. 1967). jedhee ibsa. Yaadni kunis sagaleewwan akkaataa namoonni ittiin dubbataniifi ittii uumamuun garaagarummaan uummamuu akka danda'u habatama. .

Uumamsa dubbachiistuutiifi garagarummaa sagaleessuutiif sababni guddaan haala sochii arrabaa yoo ta'u iddoowwan uumamsaa gurguddoo shan kan ta'uu isaa nu hubachiisa. Haa ta'u malee, walitti siiquu, wal irraa siiquufi walitti maxxanuun amartiin dibbee sagalee dubbachiistuuwwan jidduutti garaagarummaa sagaleessuu akka fidu xiinxalama.

2.2.4.1.3. Lassageessuun Mul'atan (Phonological Process)

Dameen kun walitti dhufeenya Latiifi dhamsagaa, dhamsagni tokko Latii tokko keessatti akkaataa itti argamuu qabuufi akkaataa itti jijjiiramuu qabu qorata. (BATO, Jiildii I 1998:26). Adeemsa waliin hiriiruu keessatti sagaloonni dhiibbaa walirraan gahu, amala wali kennuufi walirraa fudhachuun walitti gulu. Kanneen walii galuu dadhaban iddoo gad- dhiisu, kanneen iddoo gadhiisaan warra humna qabaniidhaa. Adeemssa kunneen murtii Lasagaa yookaan adeemsa dhamssagaa jedhamu. Yaada kana cimsuun R.L. Trask (1996:24) akka itti aanun ibse. " Every language has its own phonological system. Its own collection of a vailable speech, sounds, and its own rules for combining these sounds into pronounceable words". jedha. Yaada hayyuu kanaa irraa kan hubatamu, Afaan

kamiyyuu seeraafi adeemsa mataa isaa ta'e kan qabuu seera sagaloota walitti fiduu, akkaataa sagaloota qindeessee jecha hiika qabutti ittiin sagaleessuu kan qabu ta'uu nu hubachiisa.

2.2.4.1.4. Firoomsuun Mul'atan /Assimilation/

Dhimma kana BATO, (1998:26) keessatti, Firoommiin daangaa latii yookaan jechoota irraa walitti aananii hoggaa dhufan, dhaamsagni jecha isa dhumaa irratti argamu bifa dhamsaga isa itti aanee dhufuu fudhata yookaan isa kan dursee dhufuu fudhata. jechuun ibsa. Qorannoo afaanii keessatti walitti dhufeenyi latiifi dhamsaga irraa kan ka'e daangaa jechootaa keessatti jijjiirraa fidu. Adeemsa kanneen keessatti firoommiin adeemsa ittiin waliigaluun ollaa walii jiraataniidha. Sagaloonni daangaa dhamsagichaa yookaan dhamsaga irratti walitti dhufan waliigalan malee wal- bira hinjiraatan. Walii galteen kunis seera ittiin bulmaata isaanii bu'uura godhatu. (Addunyaa,2012:76)

2.2.4.1.5. Gama Wal- Baqachiisuun mul'tan

Wal-baqannaan ormoomsan faallaa firoomiitti. sagaloonni ollaa walii ta'uu jibban yookaan amala walii dhaban, akkuma namootaa yoo iddoo walii dhiisaan agarra. kunis wal- baqannaa jedhama. Afaan Oromoo keessatti wal-baqannaan karaa adda addaatiin kenneenis haquu, saaguufi wal-jafuu fakkeenya fudhachuun nidanda'ama. Isaaniis, Sabala /Deletion/, Afaan Oromoo keessatti sagaleessuuf akka mijaa'utti dhamsagoonni latii gidduu, daangaa latii yookaan daangaa jecha irratti yoo argaman ni sabalamu, Sassaga /Epenthesis/ Jechoota keessatti akkaataa sagaleessuuf mijaa'utti seera afaanichaa eeguuf tolutti dhamsagoonni ni sassagu, Akkasumas, sajara /Metathesis/ dhamsagoonni osoo hiika isaani hinjijjiirin iddo iddoo isaanii yoo wal- jijjiiraan sajarri ni uumama (BATO 1998). Kunis loogaawwan jiduutti garaagarummaa sagaleessuu ni ummuu jechuudha.

2.2.4.1.6. Gama Yaasaatiin Garaararummaa Mul'atan /Derivation/

Akka BATO (1998:47) ibseetti, "Yaasaa jechuun wixina yookaan willaa jecha tokko irratti latii dabaluuudhaan jecha biraa tolchuu jechuudha". jechee ibsuun itti dabalee, Yaasni jechotaa akaakuu lamaa, isaanis kutaa jechootaa jechicha osoo hinjijjiiriin jecha haaraa tolchuu danda'aniifi isaan kutaa jechootaa jijjiiranii jecha haaraa tolchuu danda'an

qaba. Diigala /compounding/ kanumaan wal-qabsiisuun afaan Oromoo keessatti akkaataa ittiin uummamaniifi maalummaa isaas KATO Jildii I (1998:51) hayyuu Malmakjaar, (1995:318) wabeeffachuun yoo ibsu, Jechi lamaafi lamaa oli qindoomanii jecha hiika addaa ta'e qabu tolchan, jechi tolfame sun jecha diigalaa (compound words) jedhama. Jechoonni kunniinis karaa adda addaatiin kan ijiraaraman yoo ya'an isaanis maqaafi maqaa, maqaafi addeesa, maqaafi gochima, maqaafi dabalgochimafi kkf irraa ijaaramuu danda'u.

2.2.4.2. Garaagarummaa Sadarkaa Jechaatti Mul'atan /Words Level Variation/

Maalummaa jechaa ilaalchisee, Hayyoonni jecha karaa adda addaatiin hiika itti kennanii jiru. Kanneen keessaa Mokonnin (2002) Crytal, (1997), Jurafskyfi Martin, (200) wabeeffachun yoo ibsu, "Jechi qaama himaa kan gama lamaaniin bakka duwwaa (white space) daangeffameedha." jechuun ibsu. Hayyoonnii kanneen afaan barreeffamaa bu'uura godhachuun of danda'ee dhaabbachuu kan danda'u unkaa xinqooqaa irratti hundaa'an. Yaada kana irraa kan hubannu, Namni tokko hawaasa keesaatti dhalatee guddatetti afaan issaa daa'imummaan waan eegaluuf jechi tokko eessaa eegalee eessatti akka dhaabbatu rakkoolee akka tisheessuu jiraatanillee, salphaatti hubachuu danda'a. Kanaafuu bakki duwwaan eessa akka ta'e ni beeka jechuudha.

Gama birootiin, Afaan dubbii keessatti bakka haara galfaannaa bu'uura godhachuun hiku. (Crytal, 1997). Gama muuxannoo hawaasaatiin ammoo, Hayyuun O'Grady (1996), yoo ibsu, Jechoonni hiika aadaa, hiika bakka bu'amaafi waan kana fakkaatan qabaachuu malu jechuun hiikee jira. Akkasumas dhimmoonni hawaasummaafi xiinsammuus hiika irrattii dhiibbaa guddaa akka irraan gadhu. Yaaxxinni, xiinhiikaafi qaamoleen xiinhiikatti dhimma itti bahuutuu hiika itti keenna. Akkasumas walitti dhufeenyi jechi tokko kan biroo walin qabu nutti agarsiisa.

Garaagarummaa sadarkaa jichootaatti mul'atan ilaalchisee Takele (2000:247) akka ibsetti, "Lexical variation refers to the representation of single concept by more than one lexical concept across different dialects." jechuun hiika itti kennee jira. Yaanni kun kan nu hubachiisu, hiikni jechaa akkaataa hubannoo namootaafi garaagarummaa loogawwan jidduu jiruun kan itti kennamu yoo ta'an hiikni kunis loogawwan gidduutti garaagarumma

-a kan fidu ta'uu hubachuu dandeenya. Garaagarummaan jechootaa loogawwan jidduutti karaa adda addaatiin ni uumamu.

Hayyuun George (2006:243) hiika isaa yoo kaa'u, "synonymyous are two or more words with different forms and with the same meanings." jedha. Jechoonni afaan Oromoo keessatti amala kana kan qaban yookaan jechoota hiikaan tokko ta'anii garuu, unkaafi sagaleen gargar ta'an loogawwan jidduutti garaagarummaan akkanaa kan jiru ta'uu isaa ni hubanna.

Dabalataan hayyuun Lyons (1963) hiika jechoota kanaa yoo ibsu. "... Superficially, the notion of synonymy is a straight forward one: two words are synonyms if they have the same meanings." jechuun ibsa. Kanaafuu, Jechoonni yoo unkaan garaagara ta'aniillee hiikaan tajaajila dhimmaa tokkoof kan oolan akka ta'an hubanna.

Ensyhlopedia , (2009) yoo ibsu, "Words having the same speling or pronunciation but a different meaning." jechuun ibsa. Kunis jechoota unkaafi sagaleessuun tokko ta'anii hiikni isaanii garuu gargar ta'an loogawwan gidduutti garaagarummaa uumuu danda'anii-dha.

2.2.4.2.1. Jechoota Hiika Faallaa Qaban /Antonymous/

Enkarta (2009) yoo ibsa itti kennu, "words with opposite meaning, a word that means the opposite of another word." jedhee hiika. Yaanni kun kan ibsu, jechoota hiikaa isaanitiin jechoota biroo waliin faallaa ta'an kan qabanii yoota'an loogaawwan jidduutti addaa adduummaa kan fidan ta'uu nu hubachiisa. Dabalataan hayyuun Cruse, D.A. (1986). "Antonyms (This term is often used to refer to opposites of any type; here it has a more specific meaning." jechuun ibsee jira. Jechoonni amala akka kanaa qaban tajaajila keessatti warra hiikaa faallaa walii qabaniifi isaanii murtaawaa ta'uu kan mul'isuudha.

2.2.4.2.2. Jechoota Diigalaa/Compound Words/.

Maqaalee diigalaa ilaalchise, Phaawuloos, (2015) hayyoota Baver, (1983) Mathlews, (1991) wabeeffachiin yoo ibsu, "Compounding is the process of forming a new word from two or more independent words." jechuun ibsee jira. Jechoota diigalaa jechuun jechoota garaagaraa lamaa walitti fiduun jecha uumuu yoo ta'u, jechi uumamu sun garuu hiika mataa isaa tokko kan kennuu dha. Dabalataan, BATO, (1998:248) Jechoota diigalaa

afaan oromoo akka itti aann ta'a, "Afaan Oromoo keessatti maqaaleen haala kanaan tolchaman jiru. Haala kaana ilaalchisee Gragg, (1976:181) "Although noun compounds as such rare, Oromo has rich possibilities for forming complex nouns by combining nominal and other roots. " jechuun ibsa. Jechoonni diigalaa karaa garaagaraatiin akka ummamu danda'an. "In Oromo there are different types of compounds, compound nouns, compound adjectives, and compound verbs". (Cf. Temesgen, 1993, and Baye, 1994). jechuun ibsa. Yaada kemnnaman kannee irraa kan hubatamu, akkaataan uumamsa jechoota diigala karaa adda addaatiin akka uumaman nu hubachiisa.

2.2.4.3. Garaagarumma Sadarkaa himaatti Mul'atan /sentence use Variation/

Sadarkaa kanatti loogawwan lamaan jidduutti garaagarummaa isaan sadarkaa himaatti qaban kan gama caasaafi tajaajila himaatti jiru qafa irratti kan xiyyeeffatu ta'u, hiika himaa hubachuun barbaachisaa ta'a. Hayyoota garaagaraatiin hiikni adda addaa itti kannaa turanii jiru. kanneen keessaa Addunyaa, (2012:148-9). (Aitchison 1999:16). wabeeffachuun yoo ibsu,

Every item in the language then has its own place in the total pattern. It can combine with certain specified items and be replaced by others. It can therefore, be regarded as an intricate net work of interlinked elements in which every item is held in its place and give it's identity by all the other items. No item, apart from the name of an object has an independent validity or existence outside that pattern. Every The element of language can be linked to the players in a game of soccer. The striker or goal keeper has on use or value outside the game. But placed among the other players a striker acquires an identity and value.

jechuun hiika itti kennanii jiru.

Yaada kana irraa kan hubannu, ijaarsa himaa keessatti jechoonni bakkaafi wal hidhiinsa qabaniin ilaalamuufi wal malee bu'aa buusuu akka hindandeenye nu hubachiisa. Akkuma namni tokko hawwaassattii hawwasnis nama tokkotti hidhachuun kaayyoo issanii galmaan gahatan, jechoonni walii isaanif himaatti; himnis jechootaan ergaa guutuu tokko dabarssa. Kanaafuu jechoonni dhuunfaafi gareen ta'anii tartiiba qabatamaa, bakka kan qabaniifi hiika dhuunfaafi garee qabaachuun amala walii galaa qabaachuun hima kan ijaaran ta'uu isaati. kanaaf bu'uurri himaa jechoota ta'u.

Walumaagalatti loogawwan garaagaraa keessatti akkaataa kanaan addaa adduummaan jidduu isaanitti ittiin uumaman ilaalchisee, sadarkaa dhamsagaatii hanga sadarkaa himaatti gama tajaajilaatiin jiran dhiibbaa kan qaban ta'uu isaanii hayyoota xinqooqaafi ogeeyyi afaanii garaagaratiin kaa'amee jira. Gama sadarkaa dhamsagaatti bakka galumsa sagaleetiin, gama sagaleessuutiin, sadarkaa lassagaatiin, gama firoommiitiin, wal baqannaatiinfi sadarkaa Yaasaatiin afaaniifi loogaawwan jidduutti garaagarummaan karaa ittiin uumaniidha. Sadarkaa jechootaatti gama hiika jechootaatiin garaagarummaan loogawwanfi Afaan jidduutti karaa adda addaatiin kan jiran yoo ta'u, jijjiirraa unkaaleetiin, sagaleessuufi itti fayyadama jechootaa waliin wal qabatanii addaa addummaan kan jiranidha. Sadarkaa himaatti garaagarummaan tajaajila keessatti, gama abbeentaa, dannoomsuu, koorniyaa, moggaasuu jechootaafi kan kana waliin qabatanii garaagarummaan loogawwan gidduutti akka jiran yaaxinaalee kaa'aman irraa hubachuu kan dandeechisu yoo ta'u, gadifaggeenyaasn boqonnaa afur keessatti kan qaacceffamu ta'a.

2.2.4.4. Haala Qoqqoodisa Loogawwan Afaan Oromoo

Afaan Oromoo itti fayyadamtoota baay'eefi bal'aa ta'e akka qabuufi uumma looga garaag araaf sababa guddaa akka ta'eef seensa boqannaa kana keessatti tuquuf yaalamee jira. Baay'ina loogawwan kenneen immoo walitti dhufeenyaa qabaan qorachuufis ta'ee, g araagarummaa isaan qabanis adda baasanii hubachuuf addaan qoqqoodun dirqama ta'a. Kanaafuu, loogawwan afaan Oromoo ilaalchisee qorattoota afaaniifi loogawwanitin /dialectologist/ adda addaatiin gaggeeffamaa turee jira. Kanneen keessaa tartiiba baraafi haala itii gaggeeffaman ijoo kan ta'an akka itti aanu kanaan dhiyaatanii jiru.

Yeroo duraatiif, Bender fi Mulugeta (1976: 1-2), qoqqoodinsa looga afaan Oromo yoo ibsan, "... which classifies Afan Oromo into eight dialects. These are Macha, Tulama, Welo, Raya, Arsi, Guji, Borana and Harerge." tti ramadanii jiru.

Kutaaleen qoqqooddii Loogawwan Afaan Oromoo kanneenii yeroo duraatiif haala teessuma lafaattiin (Geographical location) bu'uura godhatee akka ramadame hubachuun nidanda'ama.

Hayyuun Gragg (1976:13). yoo ibsu, "Afan Oromo dialects classified into Four main groups. Namely, (1). Wastern dialect including Wallagga, (2). Eastern dialects especially Harar, (3). Sousern dialect Boorana, (4). Centaral dialect Shawa." adda baasuun qoodee jira. Yaada kanaa irraa kan hubatamu, walitti dhiyeenya qaban irratti bu'uura godhatee haala teesuma lafaatiin kan gqoqqoodame yoo ta'u loogawwan kanneen addaan fageenya lafaatiin kan qoqqoodame ta'uu isaa hubatama.

Akkasumas Heine (1981: 15) Loogawwan Afaan Oromoo yoo qoqqoodu,

recognizes two major dialect areas, 'Central Afan Oromo' and 'Tana Afan Oromo'. A still other work, though not detailed is that of Lioret (1994: 6) which divides the various dialects of the language into Western and Eastern Afan Oromo groups with the former encompassing Raayyaa, Baate, Macca and Tuulama, and the latter including Harar, Arsii, Boorana, Gabra, Orma and Waata. jechuun qoodee jira.

Loogawwan Afaana Oromoo Biyya ollaa kan taate Keeniyaa keessatti loogawwan adda addaatti kan qooddamu ta'uufi sasabii maalitiin akka qoqqooddaman hubachhu kan nama rakkissu ta'uu irraa hubatama.

Dabalataan, Lioret (1994: 6) looga afaan Oromo yoo qoodu,"the various dialects of the language into Western and Eastern Afan Oromo groups with the former encompassing Raayyaa, Baate, Macca and Tuulama, and the latter including Harar, Arsii, Boorana, Gabra, Orma and Waata." yoo ta'u

.

Gama birootin Kabbadaa (1998:483). hala qoodinsa loogawwan afaan Oromoo yoo kaa'u, "Afan Oromo dialects based on phonological varietion classified into three major group which indicat linguistic variables an Oromo home. Namely, 1.Macha,Tulama including Borana, 2. Arsi, Guji, Borana of Sidamo, 3. Harar, Wallo, and Rayya" jechuun ibsee jira.

Gama birootiin galmee jechoota afaan Oromoo (1999:iv) Kebede (1990) wabeeffachuun akka asii gadii kanaan qoodee jira.

Afaan Oromoo bakka gurguddoo afuritti hiraama. Isaanis:

1. Loqoda walakkeessaa Oromiyaa (central dialect) kunis loqoda afaan Oromoo naannoo Ziwaay, Gujii, Boorana keessatti dubbatamu of keessatti hammata. 2. Loqoda kaaba lixa Oromiyaa (North western dialect) inni kun immoo Loqoda Shawaa, Jimmaa, Iluu abbaa baaraafi Wallagga keessatti dubbatamu walitti qabata. 3. Loqoda kaaba baha Oromiyaa (North eastern dialect) kun immoo loqoda afaan Oromoo Arsii, Baalee, Harargeefi baha walloo keessatti dubbatamu qabata. 4. Loqoda kibbaa (Southern dialect) inni kun immoo Afaan Oromoo Keeniyaa gara moggaa gaditti dubbatamu, isa Waataa jedhamuun beekamu. Afaan Oromoo Somaalee keessatti dubbatamu loqodaalee kanneen olitti himaman keessaa kamiin akka walitti dhiyaatu wanti beekamu hinjiru. jechuun ibsa

Haalli qoqqooddii loogawwan kanaa kallattiiwwan teessuma yookaan qubannaa uummataatiin haa qoqqoodamu malee, haala looga hawaasummaatiin yookaan walitti dhiyeenya qabaniin / Social dialect/ kan qoqqoodame akka ta'e kan nama akeeku fakkaata.

Dabalataan Hayyuun Cerulli (1999: 111) quoted in Heine (1981:13).

Ethiopian Afan Oromo is divided into three main dialect through normal criteria for this classification were not stated. 1. Macha which consists of Limmu, Noonnoo and the Gibe states of Jimma. 2. Tuulama spoken in Shawa. 3. Eastern dialect which includes the dialect of spoken around Harar, Iluu and Arsi," yaada jedhuun kaa'a.

Yaada kana irraayis kan hubatamu, akkaataan qoqqoodinsa loogawwan kanaatis ammoo haaluma teessuma /qubannaa/ uummataatiin yaa ibsamu malee, haalaa walitti dhiyeenya loogawwanittin qoqqoodamullee kanneen osoo kutaa looggawwan keessatti hinhammatamin hafaniifi kam keessattii akka jiran hinbeekamin jiru. Fakkeenya looga Booranaa tuquun nidanda'ama. Kanaafuu qoqqooddiin loogawwanii kun hanqina qaba fakkaata.

Qoqqoodinsa loogawwan afaan Oromoo ilaalchisee Mekonnin (2002:10 yoo ibsu, "A problem of dialectical variation can be minimized through language standardization. Eight Oromo dialects have been identified: Borena, Guji, Arsi- Bale, Hararge, Karrayyu, Wello, Raya, Mecha and Tulam." jechun bakka saddeetitti qoodee jira.

Haala qoqqoodinsa loogawwan kanneen keessatti haala qubannaa abbaa loogichaa irratti hundaa'un (Geographical Location) kan adda bahe yoo ta'u, loogawwan haala teessuma lafaatiin qoqqoodamuun amansiisummaa qaba fakkaata.

Kebede (2005) looga Afaan Oromoo yoo qoodu,

on the other hand suggests a classification of Afan Oromo into five major dialect areas: 1) Waata, Orma, Borana of Ethiopia and Kenya, and Arsi, 2) Tuulama and Macca, 3) Raya, 4) Hararge, and 5) Baate. Finally, drawing on studies on variation within Afan Oromo. akka ta'e ibsee jira.

Yaada kanaa irraas kan hubatamu, qoqqooddii loogawwan Mekonniin (2002) waliin yoo ilaallamu, haala qubanaan osoo hintaane walitti dhiyeenya loogawwan (social dialects) irratti hundaa'uun kanneen keeniyaattis itti dabaluufi walittis fiduun gad-xiqquussuun kan

Kutaaleen qoqqooddii loogawwan kanneenii ammoo, loogawwan addaan fageenya qaban walitti fiduun kan qoqqoodame akka ta'e kan mul'isu yoo ta'u, loogawwan labbaa jedhamanii ramadaman fakkeenya fudhachuun nidanda'ama. Kanaafuu, qoqqooddin kun kan addaan fagaatefi qaawwa kan qabu fakkaata.

Hayyuun Banti (2008) as aanaa kana Loogawwa afaan Oromoo bafa haaraan kan qoode yoo ta'u,

... classifies the main known dialect groups of Afan Oromo spoken in Ethiopia into: 1) Northern Afan Oromo (Baate and Raayyaa), 2) Western Afan Oromo (Macca), 3) Highland Shawan Afan Oromo (Tuulama), 4) Eastern Afan Oromo (Hararge), 5) Central Afan Oromo (Gujii and Arsii), and 6) Southern Afan Oromo (Boorana). jechuun ibsa.

Waliigalatti haalli qoqqoodsi loogawwan afaan Oromoo ragaawwan argaman irraa wanti hubannu, baay'inaan haala qubannaa uummata saba afaanichaa irratti hundaa'uun kan qoqqoodaman yoo ta'an, haalli qoqqoodinsaa immoo garaagarummaa kan qabu yoo ta'u qabatamaan kanatti qoodame jechuuf waldhahaa namatti ta'a. Kunis qorattoonni tokko tokko saboota Oromoo osoo keessa hingalchin kan qoqqoodan ta'uu, fakkeenya, qorattoonni tokko tokko loogawwan addaan fageenya qaban walitti fiduun kan qoqqoodamedha. Fakkeenya, Kebede (2005) Booranaafi Arsii looga tokkotti qoode. Banti (2008) "central Oromo dialect" jedhee looga Gujiifi Arsii iddoo tokkotti qoode. Kanaafuu haala qoqqoodinsi loogawwan afaan Oromoo yeroo as dhihootti gaggaaffame kan Banti (2008) loogawwan hawaasummaafi haal qubannaatiin walqabsiisun iddoo jahatti kan qoodaman akka ta'an kallattii nama qabsiisu.

2.3. Sakatta'a Baruu Walfakkii qaban

Qorannoon Loogawwan afaan Oromoo Arsiifi Harargee ilaalchisee asiin dura gaggeeffame kallattiin argachuu hindandeenye. Kanaafuu qarannoon kunis loogawwan Arsiifi Harargee irratti kan xiyyeeffatuudha. Haa ta'u malee hojiiwwan yookaan qorannoon biroo kan qorannoo kana waliin walitti dhiyeenya qabaniifi faayyadan hinjiran jechuu miti. Qorannoon loogawwan afaan Oromoofi afaan biroo irratti gaggeeffamanfi walitti dhiyeenya qabanitti kan gargaarame yoo ta'u akka armaan gadiitti dhiyaatanii jiru.

Tamasgeen, (1979) mataduree afaan Amaaratiin "Garaagarummaa loogawwan Gaammoofi Walaayittaa" jedhun waraqaa eebbaa digirii 1^{ffaa} (BA) irratti gaggeessee jira. Waraqaa kana keessatti loogawwan Gaammoofi Walaayittaa jidduutti sadarkaa seerlugaatti garaagarummaa isaan qaba irratti xiyyeeffata. Garaagarumma loogawwan lamaan jidduu sadarkaa seerluga afaanichaatti qaban adda baasuuf yaalee jira. Haata'u malee, Sadarkaa dhamsagaa irraa kaasee hanga hiikaatti bal'inaan hinxiinxalle.

Alaamayyoo Dagaamoo (1980) mata duree 'Garaagarummaa Loogawwan Koonyoofi Walaayitaa jidduutti.' jedhu irratti gaggeessen loogawwan lameen jidduuttuu sadarkaa jechaatti garaagarummaa qaban adda baasee ibsuu yaalii godhee jira. Qorannoon kunis sadarkaa jecha qofatti garaagarummaa isaanii adda baasuu irraatti qofaa kan xiyyeeffatee ta'uun qorannoo kanaan gargar isa taasisa.

Jiildiiwwan Qajeelcha qormaata Afaan Oromootiin Biiroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaatii (1990-2010) manxaffaan Wiirtuu Jiildii-I, 3, 7, fi 9 garaagarummaa loogawwan Afaan Oromoo, qoqqoodinsa loogawwan afaan Oromoo, afaan kana waalteessuufi moggaasa jechoota afaan Oromoo irratte kan gaggeeffaman addeessu. Wiirtuulee kanneen keessatti qorannoo guutuufi bal'ina qaban kan hindhiyaanneefi baay'inaan sadarkaa jechootaatti garaagarummaa loogawwan Afaan Oromoo keessatti jiran ibsuu irratti kan xiyyeeffatu ta'uun qorannoo kana waliin adda isaan godha. Qorannoon kun garaagarummaa loogawwan jidduutti mul'atu adda baasee hubannoo yookaan beekkumsa dabalataa bu'uura kaa'uun kaayyoo isaa ta'uun qorannoowwan olitti ibsamaniin walitti dhiyeenya qabu.

Garaagarummaan qaban qorannoon kun kutaa Loogawwan lamaan irratti sadarkaa dhamsagaatii hanga himaatti jiran adda baasuun isaa adda isa taasa. Qorannoowwan olitti ibsaman loogawwan Oromiyaa keessa jiran hundaa irratti garaagarummaa sadarkaa jechootaatti qofa qaban adda baasee ibsuu irrattiifi afaan waaltessuu keessatti baay'inaan kan xiyyeeffataniidha. Haa ta'u malee, sadarkaa dhamsagaa hanga himaatti kutaalee Loogawwan Oromoo Arsiifi Harargee gidduutti garaagarummaa jiru adda baafame gagi-fageenyyan kaa'amuu dhabuun qaawwa nutti mul'isa. Kanaaf, qorannoon kun qaawwa kana duuchuuf gaggeeffama.

BOQONNNAA SADI

MALLEEN QORANNOO

3.1. Saxaxa Qorannichaa

Saxaxa qorannoo /research design/ ilaalchisee Addunyaa (2011:63) Hayyoota kanneen akka Cohen, Manion and Morrison (2005:73) wabeeffachuun yoo ibsu, "Research design is governed by the notion fitness or purpose.' The purpose of research determine the methodology and design of research." jechuun ibsu. Kunis kan nama hubachiisu, saxaxni qorannoo mala ittiin ibsumuun, akaakuu qorannichi ittiin gaggeeffameen, gaaffiiwwan qorannichi deebisuuf deemu, kaayyoo isaafi akaakuuwwan odeeffannoo argamuuti jechuundanda'ama.

3.2. Mala Qorannichaa

Qorannoon kun kaayyoo gaggeeffamuuf irratti hundaa'uun mala qorannoo filatame qaba. Kunis mala qorannoo Akkamtaatiin kan gaggeeffameedhda. Sababni isaas akaakuun qorannoo bu'uura gaaffilee maaliifi akkamitti ? jedhaniif deebii barbaaduuf kan gaggeeffamu waan ta'eef malli qorannoo akkamtaa ammaa karaa deebiin kun ittiin deebifamuufi filatamaa waan ta'eefidha.

3.3. Irraawwatama Qorannichaa

Irraawwatamaan qorannoo kanaa loogawwan Afaan Oromoo Arsiifi Harargee keessaatti abbaa afaanichaatiin dubbataman, Jiildiiwwan BATO waaltina afaan Oromoof qophaa'eef i qorannoo walfakkii gaggeeffaman qorannoo kanaaf gumaacha olaanaa kan qabaniidha. Gama biroottiin ragaaleen kunneen dhugummaafi qabatamoo ta'uun isaanii milkaa'ina qorannoo kanaatiif gaheen isaanii guddaadha.

3.4. Madda Ragaa Qorannichaa

Maddi ragaa qorannoo kanaa qorataan kaayyoo qorannoo isaa bu'uura godhachuun madda tokkoffaa /primary source/ hawaasa itti fayyadamaa afaanichaafi ragaa lammaffaa /secondary sources/ kan ta'e Wiirtuulee, Jiildii I, 3,7 fi 9 BATO tin qophaa'anitti kanneen matadudree kana waliin walitti dhufeenya qabanitti dhimma bahuun qorannoo kana

gaggeessee jira. Kanaafuu, maddi ragaa qorannoo kanaa namoota fayyadamaa loogawwan Afaan Oromoo Arsii keessaa Aanaalee Afur keessatti gandoota afuriitti, odeeff kennitoota maanguddoota dhira 1 dubara 1, barsiisaa afaan Oromoo sadarkaa 2ffaa 1, namoota ga'eessota ta'an dhiira 1 dubara 1 walitti qabaan namoonni dhiira 3 dubara 2 ida'ama 5 gandafi aanaa filatame keessatti afgaaffiin gaggeeffame odeeffannoo funaame jira. Haala kanaan Arsii keessatti Aanaaleen 4 waan filatamaniif baay'inni madda odeeffannoo ta'an dhiira 12 dubara 8 ida'ama 20 ta'u. Harargee keessattis bifa walfakkaatun gaggeeffame. Qorataan Aanaaleefi Gandoota haalli ittiin filate, harka caalaa afaan Oromoo iddoo itti dubbataman Godinaalee Arsiifi Harargee keessatti waajjira Aadaafi Tuurizimii irraa eeraman fudhachun ta'a.

3.5. Iddatteessuu

Dasitaa (2013:132) Trochim (2006) wabeeffachuu iddatteessuu yoo ibsu, "sampling is the process of selecting units (e.g. people, organizations) from a population of interest that by studying the sample we may fairly generalize our results back to the population from which they were chosen." Akka yaada kanaatti iddatteessuun qaamota yookaan namoota odeeffannoo kennan keessaa fudhatanii qaamota qorannoon irratti gaggeeffamu bakka buusuun iitti fayyadamuu akka ta'e hubanna. Kanaafuu, Qorannoon tokko yemmuu gaggeeffamu kanneen dhimmi ilaalu irraa odeeffannoo funaanuun dirqama adeemsa qorannooti. Yoo kana jedhamu garuu, odeef-kennitoota hundaa bira gahamee odeeffannoon irraa funaannama jechuu miti. Mala iddatteessuutti dhimma bahuun kan gaggeeffamu ta'a. Kanaafuu, qorataan qorannoo kana mala Iddattoo miti carraa /non probability/ keessa isa mala iddattoo akkayyooitti /purposive sampling/ dhimma bahee qorannoo isaa gaggeesse jira. Sababni kana filateefis malli kun kaayyoo fi mata-duree qorannoo kana milkeessuuf mala filatamaafi mijataa waan ta'eef. Haala kanaan, loogawwan Afaan Oromoo Arsiifi Harargee uummata baay'eefi Aanaalee bal'aa ta'an qabu irratti osoo qorannoon kanaa olii bal'aa ta'e gaggaaffamee filatamaa taasisa. Haata'u malee, sababii hanqina yeroo irraa kan ka'e qorattichi kutaalee loogawwan Arsiifi Harargee keessatti Aanaaleen afur afur keessatti Gandoonni afur afuri iirratii namoonni dhiira 24 dubara 16 ida'ama 40 fi Wiirtuuleen BATO 5tti kanneen mata duree kana waliin

walitti dhufeenya qabanitti dhimma bahuun madda ragaa qorannichaa ta'anii fudhatamanii jira.

3.6. Malleen Funaansa Ragaa Qorannichaa.

Odeeffannoon qorannoo mala akkamtaa karaa adda addaatiin funaannama. Dastaan (2013:110) fi Yaalaw 2006:151) wabeeffatee malammaafi mala odeeffannoo yoo ibsu, "Qoraannoon kamiyyuu ragaadhaan deeggaramee gaggeeffama. Ragaan yookaan odeeffannoon bu'uura qorannoo ta'uu isaati. Odeeffannoon bu'uura qorannoo ta'e kunis kaayyoo qorannichaa galmaan gahuuf malleen ittiin funnanamu qaba." ibsa. Malleen odeeffannoon ittiin funanaman heddu ta'anis kaayyoo qorannichaa milkeessu malli mijaawaa ta'e, afgaaffii hincaaseffamne, sakatta'a dookmeentiifi waraabbii sagaleetti gargaaramuun gaggeessee jira. Haaluma kanaan afgaaffii hincaaseffamneen iddatteeffam an irraa odeeffannoo fudhataan qaaman argamuun gaaffilee kaayyoo qorannoo isaa galmaan gahaniif qopheeffatee funnaanatee jira. Gama sakatta'a dookmeentiiwwaniitin barruulee Jiildiiwwan Biiroo Aadaafi Tuurizimii Oromiyaatiin qophaa'an keessaa kan loogawwan irratti xiyyeeffatan 5 tti dhimma bahuun odeeffannoo isaa kurfeessee jira. Gama daawwannoo dirreetin, odeeffudhataan dirree hawaasni bal'aan argametti /aanaaleefi gandoota/ afgaaffiif iddatteessamanitti yeroo odeeffannoo funaannachuuf socho'utti daawwannoo gadi fageenyaa walfaana gaggeessaan ragaa isaa funaannatee jira.

3.7. Mala Qaaccessaa Ragaalee

Qorataan qorannoo isaa keessatti malli odeeffannoo funanaman ittiin xiinxale qaba. Toorri intarneetii (http://en.wikipedia.org/wiki/Data_analysis) waa'ee xiinxala odeeffannoo yoo ibsu,

Data analysis is a process of gathering, modeling, and transforming data with the goal of highlighting useful information, suggesting conclusions, and supporting decision making. Data analysis has multiple facets and approaches encompassing diverse techniques under a variety of names, in different business, science, and social science domains. jechun ibsa.

Akka yaada kanaatti odeeffannoo ibsuun adeemsa qorannooti. Adeemsi xiinxala odeeffannoo funaname tokko kaayyoo qorannichaa irratti hundaa'uun yaada itti kennan adeemsa kallattii kan nama qajeelchufi adeemsa murtii tokko irraan nama gahu akka ta'e

hubanna. Qoratchi yaaduma kana bu'uura godhatee odeeffannoowwan funaannaman tartiibessuufi addeessuun isa qorannoo akkamtaa kan ta'e, mala xiinxala odeeffannoo ibsuutti gargaaramee qorannoo kan gaggeessee yoo ta'u, kutaa loogawwan lamaan keessatti akkaataa itti fayyadamaa afaanichaa sadarkaa dhamsagaatii sagalee odeeffannootaa waraabbachuun haala sagaleessuu garaagarummaa qaban fakkeenya dhamsagoota fudhachuun ibsa itti kennameen addaan baafamanii jiru. Sadarkaa jechootaatti, jechoonni 200 oli ta'an funaannamanii garaagarummaa isaanii hiika waaltawaatiin ibsi itti kennamee jira. Sadarkaa himaattis akkaataa itti fayyadama isaanii keessatti qaban fakkeenyan deeggaruun addeeffamanii jiru. .

3.8. Mala Qindoomina Odeeffannoo

Odeeffannoon qorannoo qoratichaa hawaasaafi sakatta'a dookmeentiitin funaannaman adeemsa qorannoo akkamtaafi ibsa mala akkamtaatiin kan qaacefameedha. Kunis malleen funansa odeeffannoo qoraniicha ittin filatame kaayyoofi akkaataa qorannichi eeyyamuun deemuu qabu kan hordofeedha. Loogawwan Afaan Oromoo Arsiifi Harargeetti gargaaramaniifi gidduu isaanii jiran waan xiinxaluuf qaaccessi taasiffame gutumaan guututti ibsa jechootaatti gargaaramee jira.

BOQONNAA AFUR

RAGAALEE FUNNAANNAMAN DHIYEESUU, XIINXALUUFU HIIKU

4. Seensa

Boqonnaa kana keessatti odeeffannoo dhiyeessuu, xiinxaluufi hiika kennun ibsama. yookaan raawwatama. Haaluma kanaan loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaa sadarkaa dhamsagaatti/phonemes level/ jalatti, garaagarummaa bakka galumsa sagalootaa /metathesis/, garaagarummaa sadarkaa sagaleessuutti jiran, garaagarummaa sadarkaa lassaga /phonological process/jalatti, garaagarummaa sadarkaa firoommii sagalootaatiin jiranfi gama wal-baqannaa sagalootaatin uumaman, kan xiinxalamuufi ibsi itti kennamudha. Sadarkaa jechootaatti ammoo garaagarummaan jiran, jechoota unkaafi sagaleen tokko ta'anii hiikaan addaa addummaa qaban, jechoota unkaafi sagaleen adda adda ta'anii hiikaan ammoo tokko ta'an, jechoota hiika faallaa waliiqaban, jechoota itti fayyadama keessatti qaanii /taboo/ ta'aniifi jechoota moggaasuu kessatti garaagarummaan jiru kan ibsamufi Sadarkaa himaatti ammoo, garaagarummaan gama tajaajilaattii dhimma koorniyaafi hi'eentaafi eeyyantaa keessatti qaban kan xiinxalamaniifi hiikni itti kennamu ta'a.

4.1. Garaagarummaa Loogawwan lamaan jidduutti Dhamsagaatti Mul'atan.

Dhamsagni haala uumasma /tolfaminsa isaan loogawwan jidduutti garaagarummaa ni mul'isu. BATO, (1998) Yaada kana yoo ibsu, "Dhamsagoonni afaan tokko keessatti argaman iddoo garaagaraatti tolfamuun isaanii dhamsagoonni garaagaraa akka tolfaman isaan taasisa." jedha. Uumamsa dhamsagoota sadarkaa afur keessa darbuun kan uumaman yoota'an kunis somba→Harsassee→ funyaan/ Afaan/→Laagaafi Arraba keessa darbuun akka uumaman irraa hubanna. Sadarkaa kanneen eeguudhaan iddoon dhamsagoonni itti uumaman garaagarummaa ni qabu.

Haalli dhamsagoonni afaan tokko keessatti argaman bakkafi haala uumamsa dhamsagoota irraa kan ka'e loogawwan keessatti sadarkaa dhamsagaattii garaagarummaa n akka uumamu godha. Bu'uura kanaan loogawwan Afaan Oromoo kan Arsiifi Harargee

jidduutti sadarkaa dhamsagaatti garaagarummaa jiran akka itti aanu kanaan kan xiinxalamuufi ibsi itti kennamu ta'a.

4.1.1. Garaagarummaa Sadarkaa Sagaleessuu.

Waa'ee sagaleessuu , "Words can be characterised as the minimal forms which can be pronounced in isolation." (Chomsky and Halle 1968:367–9). jechuun ibsa. Yaada kana irraa amalli jechootaa kan ittiin garaagarummaa mul'isan haala unkaa xiqqaa ta'een sagaleessuu akka ta'e hubatama.

Sagalota Afaan Oromoo amartii dibbee sagaleetiin amalaafi garaagarummaa Loogawwan Arsiifi Harargee keessatti qaban jechoota kanaa gadiitti dhiyaatan keessatti xiinxaluun gaariidha.

Fakkeenya 1. dhamsgoota jechoota keessatti

Arsiin jechoota ebeluu, beellama jechuun yoo dubbatu Harargeen abalu, baallama jedha. Dhamsagoota (**e fi a**) jidduu garaagarummaa qaban mul'isa. Arsiin jechoota jedhe, nyaadhe jechuun dubbata. Harargeen ammoo je'e, nyaa'e jdhee fayyadama. Dhamsagoota **/dh/ fi /fi/** (') jidduu garaagarummaa qaban mul'isa. Dhamsagoota **/d/ fi /dh/** jidduutti garaagarummaa jiru jecha dhaqqabe jechuun yoo dubbatu, Harargeen ammoo daqqabe jedha. Arsiitti jechoota ta'e, ba'efi na'e jedhee dubbata. Harargeettii ammoo tahe, bahefi bahe jedhee waan dubbatuuf garaagarummaa Dhamsagoota **/h/ fi /fi/** (') qaban mul'sa.

Dhamsagoota **/h/ fi /y/** jidduu garaagarummaa jiru mul'isuu keessatti jecha shaayii yoo jedhu, Harargeen ammoo Shaahii jedha. Dhamsagoota **/h/ fi /w/** jidduuttigaraagarummaa jiru Arsiin jecha homuu yoo dubbatu Harargeetti ammoo jechaa wohuu waan jedhuuf garaagara ta'u. Arsiin jechoota qaanii, keenna, fageenna jedhee yoo dubbatu, Harargeen ammoo jedha. Harargeen ammoo jechoota qaanyii, keenya, fageenya jedhe dubbata. Kunis dhamsagoota **/n/ fi /ny/** jidduu garaagarummaa mul'isa.

Dhamsagoota **/k/ fi /t/** jechoota keessatti keessatti garaagarummaa isaanii addaan baasuuf, Arsiin ottee, attam jedha. Harargeen garuu okkotee, akkam waan jedhuuf garaagara ta'u. Dhamsagoota **/s/ fi /sh/** keessatti Arsiin jechoota qamiisii, sanyii, maaseena,

seenaa yoo jedhan, Harargeen garuu jechoota qamishii, shanyii, masheena, sheenaa waan jedhaniif garaagara isaan taasisa.

Dhamsagoota /t/ **fi**/ y/ keessatti Arsiin beettaa jedha. Harargeen beeyta jedha. Dhamsagoota /x/ **fi** / c/ Arsiin qaxalee, qaxaruu yoo jedhu, Harargeen qacalee, qacaruu jedha. Dhamsagoota /y/ **fi**/s/ jiran jalatii Arsiin jechoota bassaa, keessa, keessa, tisse jechuun dubbatu Harargeen baysaa, keeyya, eeysa, tiyse

Jechoota fakkeenya 1. jalatti tarreeffaman loogawwan lamaan jidduutti garaagarummaan sagalootaa haala uumamsaa, iddoo uumamsaafi haala amartii dibbee sagaleetiin yoo xiinxalamu akka itti aanu kana ta'u. Kunis sagaleen (**e fi a**) iddoo jijjiiruu jalatti, Arsiin dubbachiistuu (**e**) tti fayyadamee yoo sagaleessu, Harargeen ammoo dubbachiistuu (**a**) tti dhimma bahee sagaleessa. Kana irratti haala uumamsa isaani sochii arrabaatiin (**e**),n Dt. gidduu yoo taatu (**a**) garuu Dt. gadiitti fayyadama.

Dhamsagota /**dh**/ **fi** (') iddoo waljijjiiruu keessatti, Arsiin /**dh**/ kan iddoo uumamsi isaa Irgee ta'ee, haalli uumamsaa ammoo cufaa ta'eefi amartiin dibbee sagalee isaa mixxiixaafi dhootuu ta'eetti gargaaramee yoo sagaleessu, Harargeen garuu, sagalee (') kan iddoon uumamsaa kokkee ta'e, haalli uumamsaa ammoo cufaa kan ta'eefi amartiin dibbee sagalee isaa gidduutti fayyadamee sagaleessa. Kuni ammoo loogawwan lamaan keessatti /**dh**/ - (') iddoo uumamsaa, akkaataa uumamsaafi amartii dibbee sagaleetiin garaagarummaa kan qabanitti fayyadamuu isaanii irraa hubanna.

Dhamsagoota /**d**/ **fi**/**dh**/ iddoo walii buusuun sagaleessu keessatti Arsiin /**dh**/ kan iddoo uumamsi isaa Irgee ta'ee, haalli uumamsaa ammoo cufaa ta'eefi amartiin dibbee sagalee isaa mixxiixaafi dhootuu ta'eetti gargaaramee yoo sagaleessu, Harargeen garuu, /**dh**/ tti yoo fayyadamu, iddoon uumamsaa Irgee, akkaataan uumamsaa cufaafi amartiin dibbee sagalee xiixaa kan ta'eetti gargaaramee sagaleessa. Garaagarummaan as keessatti mul'atu, dhamsagoonni /**d**/ **fi** /**dh**/ akkaataafi haala uumamsaatiin tokko yoo ta'an amartii dibbee sagaleetiin garuu addaa addummaa akka qaban irraa hubachuu dandeenya.

Dhamsaga /**h**/ **fi** (') tti fayyadamanii sagaleessu keessatti Arsiin (') kan iddoon uumamsaa kokkee ta'e, haalli uumamsaa ammoo cufaa kan ta'eefi amartiin dibbee sagalee isaa gidduutti fayyadamee sagaleessa. Harargeen ammoo dhamsga /**h**/ iddoo buusuun kan

uumamsi isaa Laagee ta'e, akkaataan uumamsaa rigduu ta'eefi amartiin dibbee sagalee isaa mixxiixaa ta'etti gargaaramee sagaleessa. Jidduu kanatti garaagarummaan jiru Iddoonifi akkaatan uumamsa isaaniifi amartiin dibbee sagalee isaanii addaa addummaa kan qaban ta'uu isaa hubtama.

Akkasuma dhamsagoonni /h/ fi/y/ loogawwan lamaan jigguutti garaagarummaan qaban yoo xiimxalamu, Harargeen dhamsaga /h/ kan iddoon uumamsaa kokkee ta'e, haalli uumamsaa ammoo cufaa kan ta'eefi amrtiin dibbee sagalee isaa gidduutti fayyadamee sagaleessa. Arsiin ammoo dhamsaga /y/ kan iddoon uumamsa Laagee ta'e, akkaataan uumamsaa gamduubee ta'eefi amartii dibbee sagalee xiixaa ta'etti fayyadamee sagalleessa. Dhamsagoonni lamaan garaagaruummaan qaban, haala uumamsaafi amartii dibbee sagaleetiin adda adda akka ta'an irraa hubanna.

Dhamsagoota /h/ fi/w/iddoo walii buusun yoo sagaleessan Arsiin /h/ kan iddoon uumamsaa kokkee ta'e, haalli uumamsaa ammoo cufaa kan ta'eefi amrtiin dibbee sagalee isaa gidduutti fayyadamee sagaleessa. Harargeen ammoo, Dhamsaga /w/ kan iddoon uumamsa isaa harssseefi hidhlamee ta'e, akkaataan uumamsa isaa gamduubee ta'eefi amartii dibbee sagalee addaa ta'e qabutti gargaaramanii sagaleessan. Addaa addummaan dhamsagoota lamaanitti /h/ fi /w/ fayyadamuu keessatti mul'atu iddoo uumamsaa akkaataa uumamsaafi amartii dibbee sagaleetiin garaagara ta'uu isaanii xiinxalla.

Dhamsagoota /n/ fi/ny/ keessatti Arsiin dhamsaga /n/ kan iddoon uumamsa isaa irgee ta'e, akkaataan uumamsa isaa cufaa ta'eefi amartiin dibbee sagalee isaa xiixaa qabutti dhimma baha. Harargeen ammoo dhamsaga /ny/ kan uumamsi isaa Laagee ta'e, akkaatan uumamsa isaa funyee ta'eefi amartiin dibbee sagalee isaa xiixaa ta'etti gargaaramee kan sagaleessuu ta'a. Garaaagarummaan isaan gidduu jiru amartii dibbee sagalee qofaan tokko yoo ta'an iddoo uumamsaafi akkaataa uumamsa isaanii irratti garaagarummaa akka qaban mul'isa.

Dhamsagoota /k/ fi/t/ keessatti Arsiin /k/kan iddoon uumamsa isaa harsassee ta'e, akkaataan uumamsa isaa cufaa ta'eefi amartii dibbee sagalee mixxiixa ta'e qabutti fayyadamuun sagalessa. Harargeen ammoo /t/ kan iddoon uumamsa isaa Irgee ta'ee, akkaataan uumamsa isaa rigduu ta'eefi amartii dibbee sagalee mixxiixaa ta'e qabutti

dhimma itti bahuun yoo sagaleessu hubanna. Garaagarummaan isaan jidduu jiru haala amartii dibbee sagaleetiin tokkummaa kan qaban yoo ta'aniyyuu iddoo uumamsaafi akkaataa uumamsa isaanii keessatti addaa addummaa qabaachuu isaanii ni xiinxalama.

Gama birootiin dhamsagoonni /t/ fi /y/ jalatti Arsiin yoo /t/ kan iddoon uumamsa isaa Irgee ta'ee, akkaataan uumamsa isaa rigduu ta'eefi amartii dibbee sagalee mixxiixaa ta'e qabuuttu dhimma itti bahuun yoo sagaleessu hubanna. Harargeen garuu /y/ kan iddoon uumamsa Laagee ta'e, akkaataan uumamsaa gamduubee ta'eefi amartii dibbee sagalee xiixaa ta'etti fayyadamee sagaleessa. Garaagarummaan jidduu isaanii jiru iddoofi akkaataa uumamsaafi amartii dibbee sagalee isaaniitiin adda adda akka ta'an nu hubachiia.

Dhamsagoota /x/fi/c/ keessatti Arsiin dhamsaga /x/ isa iddoon uumamsa isaa irgee ta'e, akkaataan uumamsa isaa rigataa ta'eefi amartii dibbee sagalee mixxiixaa qabutti gargaaramee dubbata. Harargeen garuu dhamsaga /c/ kan iddoon uumamsa isaa laagee ta'e, akkaataan uumamsa isaa rigduu ta'eefi amartii dibbee sagalee mixxiixaa ta'etti kan fayyadamu ta'a. Garaagarummaan isaan jidduutti mul'atu haala amartii dibbee sagaleetiin tukkummaa kan qaban yoo ta'an iddoofi akkataa uumamsa isaanii irratti garuu addaa addummaa akka qaban irraa hubanna.

Dhamsagoota /s/fi/sh/ gama ilaaluun, Arsiin yoo dhamsaga /s/ yoo itti fayyadamu iddoon uumamsa isaa Irgee kan ta'e, akkaatan uumamsaa Lootuu kan ta'efi amartii dibbee sagalee mixxiixaa ta'e kan qabutti fayyadama. Harargeen garuu dhamsaga /sh/ itti yoo fayyadamu Irgeetti kan uumamu, akkaatan uumamsaa Lootuu kan ta'eefi amartiin dibbee sagalee ammoo mixxiixaa kan ta'eedha. Jidduu isaanii garaagarummaan mul'atu amartiin dibbee sagalee isaanii tokkummaa kan qaban ta'ee iddoofi akkaataa uumamsa isaanii ammoo garaagarummaa kan qaban akka ta'an nu hubachiisa.

Dhamsagoota /y/ fi /s/ keessatti yoo ilaallu Arsiin dhamsaga /s/ yoo itti fayyadamu iddoon uumamsa isaa Irgee kan ta'e, akkaatan uumamsaa Lootuu kan ta'efi amartii dibbee sagalee mixxiixaa ta'e kan qabutti fayyadama. Harargeen garuu /y/ kan iddoon uumamsa Laagee ta'e, akkaataan uumamsaa gamduubee ta'eefi amartii dibbee sagalee xiixaa ta'etti fayyadamee sagaleessa. Garaagarummaan dhamsagoota Iddoo uumamsaan, akkaataa uumamsaanifi amartii dibbee sagaleetiin adda adda kan qaban ta'an isaanii ni hubanna.

Waliigalaatti loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaan sadarkaasagaleessuu /pronunciation/ tti mul'atan keessaa sababiiwwan iddoo uumamsa dhamsagootaatiin, Akkaataa uumamsa dhamsagootaatiiniifi amartii dibbee sagaleetiin adda adda akka isaan taasisu nu hubachisa. Loogni Arsii irra caalaa dhamsagoota iddoo Irgeettii uummamanititi fi amartii dibbee sagalee mixxiixaatti fayyadamuun akka sagaleessan hubatama. Akkasuma iddoo uumamsa sagalee gara gubbaatti /olitti/ (laageedhaa-irgeettii) fayyadamuu isaanii mul'isa. Loogni Harargee ammoo irra caalaa dhamsagoota iddoon uumamsa isaanii laageetti ta'eefi amartii dibbee sagalee xiixaafi mixxiixaa qabanitti fayyadamanisagaleessu. Akkasumas, Harargeen uumamsa sagalee gara gara keessaatti /gadiitti/ yookaan laageedhaa - kokkeetti uumamanitti dhimma bahuun akka sagaleessan agarsaasa. Haala kanaan loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaan sadarkaa sagaleessuutii akka jiraatu kan taasisu ta'uu isaa irraa hubatama.

4.1.2. Galumsaatiin Mul'atan.

Dhamsagoonni jechoota keessatti galumsa isaanii yoo jijjiiratan sagaleen isaanii ni jijjiirama. Dhimma kana ilaalchisee, BAIIO, (1995) "Jechoonni garii gariin qubsummaa sagalee of keessaa qabaniin garaagarummaa ifatti mul'atan qabu. Jechoota haala akkanaa qaban keessatti garri caalu sagalee irra butaa jedhamu of keessaa qabu." jechuun ibsa. Haal kanaan loogawwan Arsiifi Harargee keessatti garaagarummaa jiran fakkeenya asii gaditti dhihaatan keessatti xiinxalun kan adda baafaman ta'u.

Fakkeenya. 2. jechoota baka galumsa sagalootaatiin adda addummaa qaban.

	1.	2.	3.	4.
Ar.	Qamalee,	Dabre,	Ablee.	golba
	↑	↑	↑	↑
Hr.	Qalamee,	Darbe,	Albee	gobla

Jechoonni fakkeenya B. jalatti tarreeffaman Arsiifi Harargee keessatti akkaataan ittiin sagaleeffamaniifi iddoon galumsa jechootaa garaagarummaa kan mul'isan yoo ta'an jechoonni lakk. 1. jalatti argaman /m←→l/, jechoonni lakk. 2. jalatti argaman /b←→r/ fi

lakk. 3fi4. jala kan jiran /b←→l/ tti iddoo walii jijjiiruun yookaan bakka walii bu'uun haala dubbiifi sagaleessuuf itti tolutti seera afaanichaa osoo hingatin akka itti fayyadaman kan agarsiisu yoo ta'u, Haala kanaan sadarkaa bakka galumsa sagalootaatiin jechoota keessati garaagarummaan loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti akka uumamu yoo gumaachan agarra.

4.1.3. Lassageessuutti /Phonological/jiru.

Sadarkaa kanatti loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti kan ittiin gargar ta'aniin sadarkaa adda addaatti kan argaman yoo ta'u isaan keessaa sadarkaa firoommii /Assimilation/, sadarkaa wal-baqannaa /Dissimilation/fi sadarkaa sabalaa /Deletion/ tti argaman asii gaditti kan xiinxalaman ta'u.

4.1.3.1. Firoomsuu Dhamsagootaatti.

Loogawwan keessatti haalaafi akkaataa sadarkaa firoommiitti /assimilation/ ittiin uummamaniifi garaagarummaa fiduu danda'a. Loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaan mul'atan yoo xiinxalamu haala itti aanee jiru kana ta'a. Firoommii guutuun; Dhamsagoota ollaa walii jiran amala isaanii walii ergisuun guutummaatti yoo bifaan wal- fakkaatan firoommiin isaanii guutuu taasisa. Gama birootiin firoommii gamisaa kan jedhamu, Dhamsagoonni amala muraasaan wal fakkaachuu isaanii agarsiisa. Dhamsagoonni walii ollaa jiran amala isanii gamisaan wal fakkatu malee guutudhaan kan wal faakkaatan miti. Jechoota isii gaditti ibsaman sadarkaa firoommii guutuufi sadarkaa firoommii gamisaatiin loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti dhamsagoonni garaagarummaa isaan mul'isan ykn qaban yoo xiinxalamu,

Fakkeenya.3. Sadarkaa firoommii guutuutti loogawwan keessatti jiru.

Jecha **hindeemnu** = Arsii keessatti **hindeemnu**→**hiddeemnu** → **n + d = dd** ykn /n/ gara /d/ tti firoomsuun firoommii guutuu ta'etti fayyadamee yoo sagaleessu irraa dhageenya. Harargeen ammoo **hindeemnu**→**hindeemnu**→ **n + d = nd** ykn /n/ gara /d/ tti hinfiroomsiin **nd** tti firoommii gamisaatiin firoomsee yoo sagaleessu irraa dhageenya.

Jecha **tikse** jedhu = Arsiin **tikse** →**tisse** → **k + s = ss** ykn /k/ gara /s/ tti firoommii guutuudhaan firoomsuun kan sagaleessu yoo ta'u , Harargeetti garuu, **tikse** →**tiyse** → **y**

+ s = **ys** ykn /k/ gara /s/ tti osoo firummii guutuun hinfiroomsiin **ys** tti firoommii gamisaatiin firoomsee yoo sagaleessee fayyadamu irraa xiinxalla.

Jecha **dubbifne** jedhu = Arsii keessatti **dubbifne**→**dubbisne** → **s + n = sn** ykn /s/ gara /n/ tti firoommii gamisaadhaan firuumsuun kan sagaleessu yoo ta'u , Harargeetti garuu, **dubbifne** →**dubbiyne** → **y + n = yn** ykn /y/ gara /n/ tti firoommii gamisaatiin firoomsee yoo sagaleessee fayyadamu irraa xiinxalla. Isa kana irratti lamaan isaanituu firoommii gamisaattii yaa fayyadaman malee dhamsagoota walitti firoomsan irratti garaagarummaa kan qaban yoo ta'an, Arsiin **sn** waliin Harargeen **yn** waliin walitti firoomsuun isaanii sagalee keessatti adda adda isaan taasisa

Akka walii galaatti sadarkaa firoommii keessatti garaagarummaan loogawwan lamaan jidduutti mul'atan irraa kan hubatamu, Arsiin baay'inaan firoommii guutuu ta'etti kan fayyadamuufi sagaleessu yoo ta'u, Harargeen garuu firoommii gamisaatti dhimma bahuun kan sagaleessu ta'uu isaa hubbanna. Kana ta'uun isaa dhamsagoota firoomsuu keessatti loogawwan lamaanuu akkaataa dubbiif /sagaleessuuf/ isaanii mijatuutti iddoon uumamsa dhamsagootaa garaagarummaa akka qabaatan dhiibbaa kan fidu ta'uu isaati.

4.1.3.2. Walbaqachiisuun /Dissimilation/ Qaban.

Amalaafi waa'ee walbaqannaa, Addunyaa (2012) yoo ibsu,"Walbaqannaan (ormoomsaan) faallaa firoomsaati. Sagaloonni ollaa walii ta'uu jibban ykn amala walii dadhaban , akkuma namootaa yogguu isaan bakka walii dhiisan argina. Adeemsi kun wal baqannaa jedhama." jechuun ibsa. Haaluma kanaan Afaan Oromoo keessatti seera afaanichaa eegsisuufi itti fayyadamaaf akka mijaa'utti haquun akka adeemsifamu agarra. Seera kana keessatti wal dhabuu loogawwan Arsiifi Hrarargee keessaatti argaman adda baasuuf fakkeenya kanaa gadii haa hubannu.

Fakkeenya. 4. Walbaqannaa sagaloota loogawwan lamaan jidduu jiran.

Jechoota keessatti walbaqachiisuu dhamsagaa kan mul'atu yoo ta'u,

1. ijate Arsiin = ijate Hr = ijje 2. rafee jira. Ar =Rafee jira. Hr =Rafeera

3. akkam ta'e? Ar = atata'e Hr = akamta'e 4. kami inni? Ar = Kami inni Hr = kaminni.

Loogawwan lamaan keessattii fakkeenya 4. (1). Jalatti seera afaanichaa eegachuufi akkaataa dubbiif itti tolutti Arsiin osoo keessaa hinhaqini akkuma jirutti yoo fayyadamu, Harargeen garuu dubbachiistuu /a/ fi dubbifamaa /t/ keessaa haqee fayyadamee jira. Fakkeenya 4.(2) jala kan jiru, Arsiin seera haquu osoo dhimma itti hinbahin yoo fayyadamu, Harargeetti ammoo dubbifamaa birsag /ji/ jedhu haquudhaan akkaataa dubbiif itti tolutti mijeeffatee fayyadamuun isaa garaagarumaan akka mul'atu taasisa.

Fakkeenya 4.(3) Jalatti Arsii keessatti dubbifamaa /k/ segalee jabaa qabuufi dubbifamaa /m/ keessaa haquudhaan dubbifamaa/t/ itti dabalee yoo ittiin dubbatu, Harargeen ammoo dubbifamaa/k/ kan sagalee jabaa qabu kaassaa haquudhaan sagalee laafaatti fayyadamee jira. Akkasumas fakkeenya 4. (4) jalatti Harargeen dubbachiistuu /i/ haquun yoo fayyadamu, Arsiin osoo hinhaqin akkuma jirutti yoo fayyadaman dhaga'ama. Akkasumas looga Harargee keessaatti sagalee irra butatti baay'inaan yoo fayyadaman dhaga'ma.

Walumaagalatti sadarkaa walbaqachiisuu keessatti haaluma asii olitti xiinxalameen jiddu u loogawwan lamaanitti waldhabbiin sagalee jabeessuu, dheeressuu, gabaabsuufi laaffisu u keessatti garaagarummaa akka qaban nu hubachiisa.

4.2. Garaagarummaa Sadarkaa Jechootaatti Loogawwan Jidduu Jiru.

Akkaataa garaagarummaan sadarkaa jechootaatti ittiin uumamuu malu ilaalchisee, karaa addaa addaatiin kan jiran yoo ta'u isaan keessaa ibsaafi fakkeenya arman gadatti akka xiinxalmaniifi addeeffaman kana ta'u.

4.2.1. Jechoota hiika masoo /synonymous/

Hiika Jechota kanneenii ilaalchisee Oxford Dictionary (1968)yoo ibsu. "Eah of two or more words having the same spelling or pronunciation but different meanings and origin." jechuun hiika itti kenna.

Afaana Oromoo keessatti jechoonni uunkaanfi sagaleen tokko ta'anii kiikaan garuu adda adda ta'an hiika masoo /synonymous/ jedhamu. Jechoonni kanneen loogawwan kamiyyuu keessatti hiikaan garaararummaa akka uuman ykn fiduu danda'an mil'isu.

Haaluma kanaan jechoonni amala akka kana qaban loogawwan Afaan Orommo Arsiifi Harargee jidduutti adda addummaa isaan qaban fakkeenya asii gadii xiinxaluun gaarii ta'a.

Fakkeenya 5. Jechoota masoo /synonymous/ loogawwan keessatti garaagarummaa qaban.

a. adeera b. dirmi c. goolloo^D d. goshii e. gobla f. halaake

g. iyyu h. koora i. qara^D j. qooqe^B k. gadoo l. irbuu

m. qonyee

Jechi a. **adeera** jedhu Arsiitti hoogganaa gandaa kan gama aadaatiin nama amansiisufi dhaga'ama qabuun **adeera** jedhu. Harargeetti garuu obboleettii abbaatuu **adeeraan** beekk -amti. b. **dirmi** jechi jedhu Arsii keessatti hinmilkaa'in, hoogga'i, irraa hafi kan jedhuun fayyadamu. Harargeetti **dirmi** jechi jedhu deemi ykn imali hiika jedhutti yoo fayyadaman dhaga'ama.

c. **goolloo** jechuun Arsiitti tokko maqaa jaalaa, nama maqaa saa hinbeekneen **goollo** jechuun waamu. Akkasumas **goollii**, **goolliyaa** jechuun nama ittiin sosobbiif ittii fayyadamu. Lammaffaa **goolloo** jechuun yeroo roobaa kan hurriifi rooba makaa qabuun jedhu . fkn Guyyaan har'aa **goolloodha**. jechuun haala qilleensaa ittiin ibsachuuf itti yoo fayyadaman jira. Harargee seessatti garuu, **goolloo** jechuun nama gonboobeen **goolloo** yoo jedhaniinifii Waraabessaanis **goolloo** jechuun itti fayyadamu.

d. **goshii** jechuun Arsiitti ijoollee shamaraatiin maqaa isaanii ala ittiin waamu. fkn **goshoo**, **goshii** ykn **goshiyaa** tiyya jechuun ittiin waamu, ittiin ergatus. Harargeetti ammoo **goshii** jechuun meeshaa qonnaa isa dhihatti **qonyee** /**wagalii**/ jedhamuun beekkama. e. **gobla** jechi jedhu Arsii keessatti lafa **dhooqaa** ykn **golbataa** ta'een hiika qaba. Harargeeti garuu **gobla** jechuun **koola** /wing/ kan jedhuun hiiku.

f. **halaake** Arsiitti sagalee kormaa harreetiin **halaake** jedhu. Gama birooti jechi **halake** jedhu nama qunnamtii saalaatiif kaatun ni jedhu. fkn Ilmi abbaa abaluu **halaake**. yoo jed han dhaga'ama. g. **iiyye** Arsiitti **sagalee** olkaase dhageesissuu yoo ta'u, Harargeetti **boyuu** jechuun beekkama. Fkn Daa'imni waan beela'eef **iiyye**. Hima kana keessatti jechi **iiyye**

jedhu sagalee olkaasee dhageechisuu osoo hintaane gocha **booye** /crying/ jedhu ibsuuf kan oole ta'uu isaa nu hubachiisa.

i. **koora** Arsiin jecha **koora** jedhu boona jedhuun hiiku. Harargeetti ammoo **koora** jechuu wal gahii /**marii**/ jechuun hubatama. j. **qara** Arsiittii **qara** jechuun **dursa/jalqaba**/ jechuudha. Harargeetti **qara** jechuun waan qaramee **qara** baheen jedhu. Arsiin meeshaalee ykn wantoota**qara** qabuun ammoo **qaramaa** jechuun dubbata.

k. **qooqe** jechuun Arsii keessatti **beela'e, shooma'e** ykn nyaata barbaade jechuudha. Harargeetti garuu, **qooqe** jechuun **amala gadhee horate** ykn naasusaan ala ta'e /rude/ ta'e jechuun hubatama. l. **gadoo** jechuun - Arsii keessatti haloo qabachuu jechuudha. Harargeetti **gadoo** jechuun kallattii **gara gadii** /below/ jechuun beekama. Harargeetti **haloo/gadoo** jechuuf **biiluu** jedhuun hiiku. **haloo** jechuun Harargee kaassatti **akaawwii** /**qorsoo**/ kan jedhuun hiika itti kannu.

m. **irbe** - Arsii keessatti tokko aanan kokorsuu ykn muka irbaatiin sochoosuu yoo ta'u, lammaffaan uffata tarsi'a ykn biinxame suphe (**hodhe**) kan jedhu ittiin ibsu. Harargeen ammoo, **irbe** jechuun **waadaa seene** ykn **waadaa gale** hiika jedhu bakka bu'a. n. **qonyee** - jechuun Arsiitti **qonyeen** qaama namaa isa qolmata jedhamufi **waan hookkuu** ta'een kan moggaafamedha. Harargeetti **qonyeen** uffata aadaa dubartootaatiin ni beekama.

Waliigalatti sadarka jechoonni hiika masoo ta'e / synonymous/ tti garagruummaa loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti argaman jechoota a- m jalatti ibsaman haaluma asii olitti xiinxalamaniin itti fayyadama jechuutaa keessatti uunkaafi sagaleessuun tokko ta'anillee adda addummaa hiikaa akka qabaniifii loogawwan akka garaagarummaa qabatan kan isaan taasisu ta'uu ifa baasa.

4.2.2. Jechoota Hiikaa Moggoo /Homonyms/ Qaban.

Jechoonni unkaafi sagaleessun adda adda ta'anii hiikaafii itti fayyadama keessatti tokkummaa qaban loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaa qaban mul'isan heddu ta'an ni jiru. Garaagarummaa sadarkaa kanatti mul'atan mirkaneessuuf jechoota fakkeenya armaan gaditti dhihaatan hajalatti xiinxalamee jira.

Fakkeenya. 6. Jechoota uunkaafi sagaleessun garaagara hiikaan ammoo tokko ta'an loogawwan jidduutti jiran akka itti aansee xiinxalaman ta'u.

Jecha **aadaa** jedhu Ar.n **balada** yoo jedhu, Hr. tti ammoo **sirna** jechuun dhimma itti baha. **adurreen**, loogawwan lamaan jidduutti jecha garaagaraatiin yoo dubbatamu, Ar. itti **bashurree** jedhaniini. Hr. itti immoo **bashoo**, **basoo** jedhuuni. **akaayii** ykn **akaawwiidhaan**, Ar.n **qorsoo**, **alaakoo** jechuun kan fayyadaman yoo ta'u, Hr.tti. garuu **hunqaa** ykn **haloo**^B tti dhimma kan bahan akka ta'e xinxalamee jira. Gama birootiin jecha **beela'e** jecdhuun Ar.keessatti **miqiiqqoo**, **qooqe** ykn **shooma'e**^D yoo jedhan, Hr. keessatti ammoo garaan **qaacca'e** ykn **bebele** yoo tajaajilaman dhaga'ama. Jechoota birootis bifuma wal fakkaatuun **cabbii**, **daakuu**, **marqaafi dubartii** yoo fudhanne, Ar.n **baradaa**, **harcee**, **marqaafi beera** yoo faayyadaman, Hr. itti immoo **hancabbii**, **ficaa**, **shuuroofi dhalaa** jechuun itti fayyadamu waan ta'eef garaagarummaa isaan qaban ifa baasa.

Namootaaf Ar. keessatii kan ittiin waamaniifi maggaasni isaa kan Hr. keessattii ittiin waamaniifi maggaasni garaagarummaa sagaleefi unkaa akka qaban jechoota asii gaditti ibsaman nu hubachsu. Haadhaan Ar. keessatti **aayyaa**, **aayyoo** yoo jedhan, Hr. tti **ummaa** ykn **aayyoo** jedhuun. **hiriyyaan** Ar.tti **saahiba**^B ykn **goollo'o**^D yoo jedhanin, Hr. keessa **sharika** tti fayyadamu. Dubartiidhan Ar. keessatti **beera** jechun yoo waaman, Hr. keessatti **dhalaa** jedhuuni. Abbaadhan Ar. keessatti **daaddaa**^D ykn **aabbaa** yoo jedhamu, Hr. keessatti **aabbaa** ykn **aabboo** jedhuun. Misirroon dhiiraa Ar. keessatti **jila** ykn **ashilaa** yoo jedhamu, Hr. keessatti **amiroo**^B jedhamuun beekama. Misirroon dhalaa Ar. keessatti **idaayyaafi ashoo** yoo jedhamtu, Hr. keessatti **gisitii**^B jedhuun waamu Obboleessa abbaatin Ar. keessatti **abbeeraa** ykn **waasila** jedhu. Hr.tti ammoo, **adeer** ykn **eessuma** jedhuun.

Dalagaaf jechoota oolan Ar. tti **jigii**, **dadoo**^D ykn, **daboo**^B yoo jedhamu, Hr. tti garuu **guuza** ykn **faraqee** jedhama. Maashaalee garaagaraatiin akkanuma jechoota adda addaatti yoo fayyadaman ni mul'atu. Fakkenyaaf, **eeboo** jechuun Ar.n, **bonjaa**^B, **majaa** ykn **waraana** yoo jedhan, Hr. tti ammoo **waraana** ykn **haluca** jedhuun. **Harqootaan** Ar.n **nooyee** ykn **noohee** yoo jedhan, Hr. tti **nugaya** jechuun beekama. Uffaata **Surree** jedhamuun Ar.n **lukoo** Hr. tti **kofoo** jedhhun.

Bineeldota tokkoo tookkoonis maqaan loogawwan lamaan itti fayyadaman jechoota garaagaraa yoo ta'an, jidduu isaanitti addaa addummaan akka mu'latu taasisa. Fakkeenya asii gadii yoo laalle, **adurreen** Ar.n **bashurree** yoo jedhu. Hr.tti ammoo **bashoo** ykn **basoo** jedhuun. **goromtii re'ee** Ar.n **goromtii**, Hr.tti **shabeentaa^D** jedhuun. **bushaayeen** Ar.n **taqoo^B** ykn **qocoo^D**, Hr.tti ammoo **hooluf re'u** jedhamuun beekama.

Kanaafuu looggawwan Ar. fi Hr. jidduutti sadarkaa jechoota unkaafi sagaleen gargar ta'anii hiikaan garuu dhimma tokko ibsuuf oolan bay'inaan akka jiran kan xiinxalaman yoo ta'uu bal'inaan gabatee hiika jechootaa loogawwan lamaan wal biratti qabamee ibsaman keessatti kaa'amee jira.

Waliigalatti jechoonni asii olitti sadarkaa uunkaafi sagaleessuun gargar ta'an jalatti tarreeffaman loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaa isaan uuman yoo xiinxalamu hiikan tokko ta'aniillee sagaleefi uunkaan baay'ee kan addan fagaatanifi hiika isaanii hubachuuf rakkisoo ta'anis kan jiran ta'uu isaaniis kan hubataman ni jiru. Fakkeenyaaf jechoonni Harargeen itti fayyadamu kanneen Arsii keessatti baay'inaan hinbeekamne kanneen akka; **bakoora, basoo, huqaa, haccabbii, ficaa, haluc a, gistii ankabaala, shabeentaa, qarawaa, baraara, nugaya, haboofi** kkf odeeff kennitoota Arsii irraa akka odeeffannoon argametti hubachuuf kan hinbeekneefi haaraa akka itti ta'an ibsanii jiru.

Akkasumas, jechoota Arsii keessatti baay'inaan itti tajaajilaman Harargee keessatti garuu baay'inaan kan hinhubatamnefi hinbeekamne kanneen akka **alakoo, shooma'uu, bonjaa/majaa, noohee, mooqqaa/haxumaa, qorsoo, qishinaa, qissaa, bordoo, taqoo/qocoofi** kkf odeeff kennitoonni Harargeetti jechoonni kanneen isaaniif haaraa akka ta'aniifi hubachuuf kan rakkatan akka ta'an yeroo funaansa ragaatti mirkaneeffachuun danda'amee jira. Jechoonni akka fakkeenyaatti Arsii ykn Harargee keessatti haaraafi hubachuuf rakkisoo ta'an akkuma hiika isaan qaban jalatti ibsame loogawwan lamaanuu dhimma tajaajila waan tokkoof akka oolan agarra. Kanaafuu jechoonni sadarkaa kanatti argaman loogawwan jidduutti garaagarummaa uumuu akka danda'an nu hubachiisa.

4. 2. 3. Jechoota Hiika Faallaa /antonym/ Qaban

Jechoota kanneen hiika isaanii Cobuluid Dictipnry, (2001) yoo ibsu, "Antonym is a word which means the opposite." jechuun hiika kenna.

Jechoonni Afaan Oromoo keessatti hiikni isaanii waliif faallaa ta'an loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaa kan uuman nijiru. Yaada kana mirkaneeffachuuf fakkeenya armaan gadiitti ibsaman haa ilaallu.

Fakkeenya 7. Jechoota loogawwan jidduutti hiika faallaa ta'e qaban.

a. abguddaa	b. ayguddoo	c. biiluu	d. eessumee	e. ijee
f. goolloo	g. qamisii /qamishii/			

Jechoota fakkeenya 7. jalatti **a-g** tti ibsaman Arsiifi Harargee keessatti haala hiika isaanitiin walii faallaa ta'uun jidduu isaanitti garaagarummaa kan mul'isan ta'uu yoo xiinxalamu akka itti aanu kana ta'a. Jechi **a. abguddaa** jedhu Arsiitti baay'inaan obbolees sa abbaatiin kan waaman /isa **abbeeraa** ykn **waasila**/ yoo ta'u, Harargeetti ammoo **abbaa-abbaatiin** yookaan **abbaa-haadhaatiin /akaakayyuu/** dhaan **abguddaa** jedhanii ittiin waamu. Jechi **b. ayguddoo** jedhu Arsiitti kan ittiin beekemu **haadha buddeenaa** yookaan **haadha warraa lammaffaatiin** ijoollee ishiin hindahin kan ittiin waammamtu yoo ta'u, Harargeetti ammoo **haadhaa-bbaatiin** yookaan **haadha-haadhaatiin /akaayyoo/** dhaan **ayguddoo** jedhanii waamuun baay'inaan beekama.

Jechi **c. biiluu** jechi jedhu Arsiitti keessatti bifa **diimaa dhiigaan** walqabsiisuun kan ittiin waaman. Harargeetti garuu, **biiluu jechuunhaloo /gadoo/** qabachuu hiika jedhuun kan hubatamu ta'a. jechi **d. eessumee** jechi jedhu Arsiitti **obboleessa-abbaatiin** ittiin waliigaluu. Hararg-ee keessatti ammoo, **eessumeenobboleettii haadhaa** yookaan **obboleettii abbaatin** kan beekamuufi ittiin waliiglu. Jechi **e. ijee** jedhu Arsiitti keessatti **dubara qaanii /safuu/** hinabnefi akka aadaatti kan ijaan nama waraantu bakka buusuun ittiin tajajilamu. Harargee keessatti garuu **ijee** jechuun dubara yoo laalan ijji ishii nama **hawatu** yookaan dubara ija barreedduu bakka buusuun ittiin waliigalu. **f. goolloo** jechuun akka Arsiitti **hiriya**, nama maqaa isaa/ishii hinbeekneen keessattuu shamarraniin kan waamanfi yeroo roobaafi hurriin walmake ittiin waamuuf tajaajilaman dhaga'ama.

Hrarargeetti ammoo, **Waraabessaan goolloo** jedhu. Akkasumas, waan **gonboobaa** tokkoon **goolloo** jedhanii ittiin waliigaluun. Jechi **g. qamisii/qamishii/** jedhu uffata dubartoonni uffatan /dress/isa jedhamuun Arsii keessatti hubatama. Harargee keessatti ammoo **qamisii /qamishii/** jechuun uffata **dhiiraa /shert/** kan jedhamuun kan beekamuudha.

Waliigalatti jechoonni fakkeenya F. jalatti **a - g** tti tarreeffamanibsi itti kennaman loogawwan lamaan jidduutti /Arsiifi Hararge/ sadarkaa hiika isaanitiin walii faallaa ta'uun tajaajilamtoota afaanichaa keessatti garaagarummaa kan qabanifi mul'isan akka ta'an irraa hubtama.

4.2.4. Jechoota Safuu /Taboo words/ Loogawwan Jidduutti qaba.

Hiika jechootakana ilaalcheseekenne, "Taboo is a social custom to avoid doing that activity or talking that object, because people that find embarrassing or offensive. The topic of dediction remains something a taboo n include ... relirious dogmas often include strong sexual taboos." (Cobuluid Dictionary 2001) jechun hiika itti kennee jira.

Jechoonni sababii Amantaafi duudhaa hawaasaatiin walqabatan hawaasa tokko keessatti qaanii yoo ta'an hawaasa kaan birootti hiika qaanii hinqabne ta'anii yoo itti fayyadaman mul'atu. Jechoonni safuu sadarkaa itti fayyadamtootaatti kan qaanii ta'anii dhaga'aman kaan keessatti ammoo qaanii kan hinqabne ta'anii yoo itti tajaajilaaman, loogawwan lamaan jidduutti addaa addummaa kan fidan ni mul'atu. Isa kana jechoota asii gaditti dhihaatan haa hubannu.

Kakkeenya 7. Jechoota qaanii /taboo/ loogawwan jidduutti

tuffee { Ar. Qaawwa /hulaa/ meeshaa irratti argamu. fkn tuffee jabanaa.
Hr. Qaama saala dhiiraati.

huddu { Ar. Qaama mudhii gadii /qaama saalaa/ dabalatee beekama. kanaaf, safuudha.
Hr. Iddoo ka'umsa waan tokkoo ykn qaama ittiin taa'an waan ta'eef qaanii hinqabu.

jaartii { Ar. Niitii,yookaan maanguddoo dubartiin beekama waan ta'eef qaanii hinqabu.
Hr. Nama faayidaa hinqabnefi kan tuffatameen beekama kanaaf qaaniqaba

garanee { Ar . Biilaa midhaanitiin hubatama waan ta'ef qaanii hinqabu.
Hr. Qaama saalaa dubartiif waan dubbatamu hawaasa keessatti qaaniidha.

dhalaa { Ar. Horii kottee duudaa dhalaaf tajaajila. kanaaf dubartiin dhalaa jechuun
safuudha.
Hr. Dubartootaan dhalaa jechuun yoo tajaahilan saala hinqabu.

intaloo { Ar. Dhirsaa qofatuu niitii isaatiin intaloo jedhee waama malee dubara ofii
dhalchaniifi kan niitii ofii hintaaneen intaloo jedhanii hinwaaman.
Hr. Intalafi niitiidhaan Intaloo jedhanii waamuun qaanii hinqabu.

gonnoo { Ar. hiika hin qabu yookaan hinbeekamu
Hr. Qaama dhiiraa saalaa bakka bu'a waan ta'eef qaaniidha.

gareensa/ buddille/ { Ar. Hinbeekamu
Hr. Qaama saalaa dubartii bakka bu'a waan ta'eef safuudha.

seediga /saaldabal/ { Ar. Hiikni isaa hinbeekamu.
Hr. Nama obboleettiwwan lamaan gudeedeefi safuudha.

munnee { Ar. Qaama saalaa dubartii waan ta'eef qaaniidha.
Hr. Kanniisa yoo nama idde summii buqiffameen munneedha qaanii miti.

luka { Ar. Kan ittiin deeman yookaan meeshaaleen ittiin dhaabbetaniin beekama.
Hr. Mudhii gaditti qaama saalaa waan walitti qabatuuf hawaasaf qaaniidha.

<u>tusii</u>	Ar. Qaama saalaa dhiiraati. Kanaaf safuudha.
	Hr. Huura, bosona mukkeen xixxiqqoon tuucha'e waan ta'eef qaani hinqabu.

Haala kanaan jechoonni safuu /qaanii/ ta'an akkuma fakkeenya 7. jalatti ibsaman akkaataa itti fayyadamtootaa yookaan tajaajila jechoonni kennaniin loogawwan lamaan jidduuttii garaagarummaa gama tajaajila jechoota kanneenin uuman kan jiru ta'uu isaa fakkeenya olitti kannamaniin adda baafachuun nidanda'ama.

4.2.5. Garaagarummaa Moggaasa Jechaatti Loogawwan lamaan qaba

Akkuma hiikaafi itti fayyadama jechootaa loogawwan lamaan jidduutti garaagarummaan mul'atutti Maggaasa jechootaa keessattillee addaa addummaan hanga tokko yoo mul'atan agarra. Loogawwan lammeen keessaa akkuma odeeffannoon argametti haala maggaasa jechoota ilaalchisee walitti dhufeenya bal'aa ta'e kan qaban yoo ta'an, garaagarummaan gama kanaan kan jiranis fakkeenya asii gadii kanneenin adda baasuun hubannoof kan nama gargaaran ta'u. Qorannoo kana keessatti gama maggaasa jechootaa keessatti akkaataa moggaasa maqaa namaafi loonii fakkeenya itti aansanii jiran jalatti kan xiinxaluun kan adda bahamanii ittiin hubatamu ta'u. Haalli moggaasa maqaafi loowwanii ilaalchisii, kutaa looggawwan lameen keessatti bu'uurrii isaan gadhatan yeroofi waqtiilee/gadaa/ itti dhalatan, muudannoo yeroo itti dhalatan, bifaafi hangaa isaan qabaniinfi hawwiifi abdii irraa qabaniin akka moggaasan ragaa argame irraa hubachuun nidanda'ama.

4.2.5.1. Maqaa bifaa loonitiin moggaafamu

Fakkeenya 8. Garaagarummaa jechootaatiin / Moggaasa maqaa/ kutaa loogawwan lameen qaban.

<u>Sababbii moggaasaa</u>	<u>Ar.</u>	<u>Hr.</u>
1. Maqaa loon adiif moggaafamu	shaamee/ adilee/	harafee
2. Maqaa loon diimaaf moggaafamu	diimaa /dimmii	_____
3. Maqaa loon gabaabaaf Moggaafamu.	kurfoo /Kurfee	bicitoo/bicitee
4. Maqaa loon dheeraaf moggaafamu.	gaaltam/Gaaltamee	joobir/joobiree
5. Maqaa loon booqa addarraa qabu	gaarree,	hasxan
6. Maqaa loon magaalaa	magaal/ agamee	bunee

Moggaasa maqaa loonii gama bifaatiin moggaasan loogawwan lamaan jidduutti maqaan bifa ittiin waaman garaagara akka ta'e fakkeenya kan irraa hubachuun ni ganda'ama.

4.2.5.2. Maqaa Guyyootan Torbanii

Maqaa waaltaawaa guyyoota torbanii	Ar.	Hr.
1. Dilbata	sanbatguddaa	alhaada
2. Wiixata	hojiduree	isniina
3. Kibxata	lammaffo	salaasaa
4. Roobii	harbaa	harbaa
5. kamisa	kamsaa	kamisa
6. Jimaata	jummaa	jummaa
7. Sanbata	sanbatxinnaa	sabtii

Moggaasa guyyoota torbee keessatti Hr. baay'inaan jechoota Afaan ergifannaa Afaan Arabaatti kan faayyadamu ta'uu isaafi kan Ar. waliin garaagarummaa kan qabu ta'uu irraa hubanna.

4.2.5.3. Lakkaafsa Lakkaa'uu Keessatti.

Kutaa logawwaan lameen jdduutti haalli lakkoofsa ittiin lakkaa'an baay'innaa wal fakkeenya kan qaban yoo ta'an, ragaaraagarummaan gama kanaan mul'atan Ar. baay'inaan lakkoofsa 1 **tokko** jedhchuun yoo lakkawan Hr. tti ammoo **takka** jechuun lakkaawu. Dabalataan lakkoofsa 11 illee bifuma walfakkaatuun Ar. tti **kadha-tokko** yoo jedhanii Hr. tti garuu **kudha-takka** jechuun lakkaawu. Akkanuma Lakkoofsota mana karnee keessatti jiran yoo lakkaawan garaagarummaan biroos jira. Fakkeenyaaf Ar. keessatti lakkoofsa **30, 40, 50, 60 ...** yoo lakkaawan **Soddoma, Afurtama, Shantama, Jahaatama, ...** jechuun lakkaawu. Hr. keessatti garuu, **Soddom, Afurtam, Shantam, Jahaatam, ...** jechuun kan lakkaawan yoo ta'u lakkaasa bifa kanaan lakkaawan **/-a/** irraa haquun fayyadamu. Kana waliin walfakkatu fakkeenya, lakkoofsa **55** jechuu keessatti Ar. keessatti guutuu isaa dubbachuun **shantamii shan** yoo jedhee lakkaawu, Hr. keessatti **Shantamshan** jechuun ammallee **/-i/** irraa haqanii kan itti fayyadaman dhageenya. Garaagarummaan kun baay'inaan Harargee bahaa keessatti dhaga'ama.

4.2.5.4. GaraagarummaaTartiibaan Teessisuu /Cardinal Numbers/ Keessatti Jiran.

Gama kanaan kutaa loogawwan Arsiifi Harargee keessatti mula'tan garaagarummaan bal'aa ta'e jiru. Haaluma kanaan garaagarummaa gama kanaan kutaa loogawwan lamaan jidduutti qaban mirkaneeffachuf ibsa itti aanu haa xiinxallu. Ar. keessatti lakkoofsa tartiibaa yoo itti fayyadaman **tokkoffaa, lammaaffaa, sadaffaa, ... (1ffaa, 2ffaa, 3ffaa, ...)** jechuudhaan **/ffaa/** itti dabaluun sadarkeessanii kan kaa'an ta'a. Mana kurneefi mana dhibbaa keessattis bifuma walfakkaatuun, **kadha tokkoffaa, kadha lammaffaa,kudha sadaffaa, ...(11ffaa, 12ffaa, 13ffaa, ...)** jechuudhaan kan sadarkaassan ta'a.

Hr. keessatti garuu, haalli itti sadarkeessan ilaalchisee maanguddoota Aanaalee Baabbilee, Goorooguutuu, Xuulloofi Mi'eessootirraa argameen Harargee keessatti durirraa eegalee haalli sadarkeessuu jechoota lama tisheessuu irraa akka fayyadaman kan ibsan yoo ta'u, kunis **lakkoossotafi eessa?** jedhaman walitti fiduun sadarkeessuudhaaf kan fayyadaman yoo ta'u fakkeenyaan ibsuuf, **takka +eeysa = takkeeyya, lama + eeysa = lameeyya, sadi + eeysa = sadeeyya, ... yookaan 1ysa, 2ysa, 3ysa, ...** jechuudhaan akka sadarkeessanfi lakkoofsota mana kurneefi dhibbaatillee bifuma walfakkaatuun **kudha takkeeyya, kadha lameeyya, kudhasadeeyya, ... (11ysa, 12ysa, 13ysa, ...) fi Lakkoofsa 47ffaa** yoo sadarkeessani **Afurtam-torbeeysa**, lakkoofsa **96ffaa** yoo sadarkeessan **Sagaltam-jaheeyya**, ... jechuutti fayyadamu.

Akkaataa Hr.n lakkoofsota ittiin sadarkeessan ilaalchisee fakkeenyaaf **lameeyya** kan jedhu gaaffii **lama eessa?** kan kaasu fakkaata. Akkamitti sadarkeessuuf itti fayyadamtuu? gaaffii jedhu dhiyeessun adda baasuuf yaalamee deebii maangoddoonni kennan, "dhufteen isaa gaaffii haa fakkaatu malee teessoo ykn wantoonni iddoo tartiibaan itti argaman kan eeru ykn agarsiisu ta'ee, gara hiika **Lama+isa = lama'isa** jedhuun **lameeyya, Afur + isa = Afur'isa**, kan jedhuun **Afureeyya**, ... akka jedhamu ragaa kennanii jiru. Haala kanaan Hr. keessatti hanga ammaa **1ffaa, 2ffaa, 3ffaa, ...** tti caalmaan kan hinfayyadamne akka ta'aniifi aala kanaan sadarkeessuun baroottan as anaa kana akka dhagahan ibsu. Kanaafuu Hr. yoo sadarkeessu **takka + -ysa= takkeeyya, lama + -ysa = lameeyya, sadi + -ysa= sadeeyya**,... jechuutti kan fayyadaman akka ta'e hubachuun nidanda'ama.

.Ar. keessattis, Aanaa Jajuu keessatti maanguddoonni haala tartiibessuu ykn sadarkeessuu waggoottan **40** dura **Tokko+iso = tokko'iso** jedhuun **tokkeesso**, **Lama +iso = lama'iso** jedhuun **lammeesso**, **sadi + iso = sadi'iso** jedhuun **sadeessoo** jedhuun akka fayyadamaa turan ragaa kennuun waggootaan as aanaa keessatti garuu baay'inaan kan itti fayyadaman hindhaga'amu jedhu (mangoddoonnii). Kun ammoo waggoottan 40n dura ku taa loogawwan loogawwan lamee-n haala walitti dhiyeenya qabuun sadarkeessaa akka turaniifi yeroo ammaa Hr. qofa itti fayyadama kana qabatee kan jiruufi Ar. keessaatti haallii kun jijjiirame yeroo ammaa **tokko+ -ffaa = tokkoffaa**, **lama+-ffaa= lamaaffaa**, **sadi+ -ffaa = sadaffaa**, ... itti gargaaramuun kan sadarkeessan waan ta'eef jidduu isaaniitti addaa adduummaan kan jiru ta'uu nama hubachiisa.

4.2.6. Garaagarummaa Jechoota Diigalaa /Compound Words/ Qaba.

Maqaalee diigalaa ilalchise Phaawuloos, (2015) hayyoota Bayer, (1983) Mathlews, (1991) wabeeffachiin yoo ibsu, "Compounding is the process of forming a new word from two or more independent words." kan ibse yoo ta'u, loggawan lamaan jidduuttii akkaataa garaagarummaan itti mul'atu ibsa armaan gadiitti kennamaniin xiinnxaluun adda bahee jira.

Fakkeenya 9. Garaagarummaa jechoota diigalaa loogawwan kessatti qaban.

Jechoota diigalaa.	Ar.	Hr.
1. abba + alangaa	abbaa alangaa	baalangaa
2. abbaa + bokkuu	abbaa bokkuu	baabokkuu
3. abbaa+ lammii	abbaa lammii	baalammii
4. mana + barumsaa	mana barumsaa	manbarumsaa.
5. korpheessa+ re'ee	korpheessa re'ee	baraara
6. muka + qottoo	muka qottoo	dafkaa qottoo ^β
7. eelee+ suphee	qibaaba faaraa	qibaaba biyyee

Fakkeenya 9.(1-4) jalatti jechoonni diigalaa kennaman maqaa lamaa iirraa kan ijaaraman yoo ta'u Ar. tti akkuma fakkeenya keessatti mul'atu osoo irraa hinhaqin guutuu isaatti yoo fayyadaman Hr. keessatti ammoo Fakkeenya I. (1-3) jalatti jiran maqaa abbaa jidhu irraa

/a/ haquun maqaa gara mirgaatti argaman akkuma jirutti fudhachuun **baa+bokkoo =baab okkuu** jedhuun tajaajilamanii jiru. Gama birootiin jechoonni fkn I. lakk. (6fi7) jala jiran guutumaaguutuuttii jechoota diigalaa garaararaatti hiika tokkoof fayyadaman ta'uu irraa hubanna. jechi fkn I. (5) jala jiru Ar. tti jecha diigalaa yoo fayyadamu Hr. tti garuu, osoo jecha diigalaatti hin fayyadamin maqaa tokko qofatti fayyadama.

Hr. keessatti jechoonni diigalaa moggaasa maqaa iddoowwaniifi namootaa baay'inaan kan itti faayyadaman yoo ta'u, fkn. maqaa iddoowwanii **Gooroo guutuu, gubbaa qorichaa, Bookee xiqqoo, Holqaleecaa, Arba rakkate, Madda aananii kaarra milleefi** kkf tuquun nidanda'ama. Maqaan namootaa **Muhaammadsurur, Muhaammad ami-in, Muhaammadali, ...** fakeenyaf tuquun ni danda'ama.

Walumaa galatti garaagarummaan gama kanaan mul'atan akka fakkeenyaatti kan ibsaman malee Hr. keessatti maqaan namootaa baay'inaan maqaa diigalaa kanatti yoo fayyadaman Ar.ttii akka Hr.tti kan hinbaay'anne akka ta'e irraa hubatama. Akkasumas, Ar. jechoota diigalaa osoo irraa hinhaqin akkuma jirutti yoo fayyadamu, Hr. garuu, sagaleewwan tokko tokko irraa haquun haala dubbiif itti tolutti fooyyessee yoo itti fayyadaman dhaga'ama.

4.2.7. Sakatta'a Jiildiiwwan Keessatti Jechoota Hiikni Isaanii

Loogawwan Lamaan Waliin Garaagarummaa Qaban

Qorannoon kun mala funaansa ragaa keessaa tokko sakatta'a dookmeentiiwwanii of keessaa akka qabufi jechoota kanneen garaagarummaa loogawwan lamaan jidduutti qaban jechoota waaltinaatiin walitti araarsuun isa xiyyeeffannoo tokkoodha. Haaluma kanaan qorannoowwan walfakkii qabaniifi Jiildiiwwan koree waaltina Afaan Oromootinii fi BATO manxaffaman sakatta'un jechoonni jiildiiwwan kanneen keessatti tarreeffamaniif i hiikni waaltawaan itti kennameefi kutaa loogawwan lamaan keessaa odeeffannoowwan funaannaman ykn jechoonni funaannaman hiikaan kan waldhaban akka jiraan mirkaneeff -achuun danda'amee jira. Ibsa kana dhugoomsuuf fakkeenya itti aanu haa xiinxallu.

Fakkeenya. 10. jechota waaltawaa sakatta'a dookmeentiiwwanifi odeeffannoowwan Loogawwan lamaan keessaa argaman waldhabanii isaan qaban.

jechoota

waaltawaa	hiika madda odeeffannoo	hiika looga Ar.	hiika looga Hr.
kolbuu	tajaajiluu	KWAO Ji. -3 (1990;137) qindeessuu	hinbekamu
Huffee	gammoojjii	>> (1990:142) kijiba guddaa	ghara, olola
Goda	holqa	>>(1990:149) garagadii	hinbekamu
Jigoo	fottoqa lafaa	>>(1990:150) sa'a aanan kennu	dhibee harmaa
Ribuu	ijoo	>> (1990:146) qal'aa	mar'imaan
Qoluu	irra dabruu	>> (1990:134) butuu	hafgodhu
Gaaltama	waliyyoomuu	>> (1990:135) hanga guddaa	hinbeekamu
Maganuu	balaaleffachuu	>> (1990:136) rabbitti kennuu	abaarsa
Kasaa	baafata	>> (1990:138) hambisa/hambaa	hambaa

Jechoonni fakkenya 10. jalatti ibsaman jechoota waaltawaa ta'anii jiildiiwwan KWAOTiin hiikni itti kennaman odeeffannoo itti fayyadamtoota loogawwan lamaan irraa argameen hiikaan kan garaagarummaa qabaniifi waldiddaa mul'isan yoo ta'an waaltina afaanii keessatti kan sirraa'uu qaban akka ta'an nu hubachhisa.

4.2.8. Garaagarummaa Himaattii Loogawwan Lamaan Jidduuttii Mul'atan.

Himaaf hayyoonnii adda addaa hiikaa garaagaraa itti kennanii jiru. Afaan tokko keessatti jechoonni hima ijaaran tartiiba qabatamaa kan horfdofan ta'uu isaanii Adger (2003) ni ibsa.

Yaadni hayyuu kanaa kan nu hubachiisu jechoonni walitti qindaa'an malee kophaa isaaniitti bu'aa buusuu akka hindandeenyefi walitti qindaa'anii hima ergaa guutuu dabarsuu danda'u akka ijaaran irraa hubanna. yaada walqabatuun "A sentence is usually defined as a grammatically indpendante unit made up of a word or goup of words so related as to convey a complete thought" (Peter Elbow, 1998). jechuun ibsa.

Afaan Oromootis amala kana kan qooddatu ta'ee mata duree kana jalatti gama tajaajilaa himaatiin garaagarummaa loogawwan lamaan gidduutti jiran akka asii gaditti xiinxalamu kana ta'a.

4.2.8.1. Tajaajila Hima Keessatti Garaagarummaa Koorniyaatin Qaban.

Sadarkaa kanatti kutaa loogawwan lamaan jidduutti akkaataa itti fayyadama isaanii hima keessatti garaagarummaa qaban fakkeenya itti aananii jiran keessatti kan adda bahuun ta'a.

Fakkeenya 11. Hima keessatti garaagarummaa gama Loogawwan jidduutti mul'isan.

Ar.	Hr.
1. Dhalaan dhufte.	Dhalaan dhufe.
2. Dhiirri dhufe.	Dhiirri dhufte.
3. Mucattiin dhufte.	Mucattiin dhufe.
4. Mucaan dhufe.	Micaan dhufte.
5. Maanguddoon dhufan.	Maanguddoon dhufe.

Himoota fakkeenya 11. (1-5)tti barreeffaman addaa addummaa loogawwan lamaan jidduutti argaman akka itti aanu kanaan kan adda bahu ta'a.

Hima fkn 11. (1) jalatti jiran Ar. keessatti **Dhalaan dhufe**. saala dubaraatif kan fayyadamu yoo ta'u gochima '**dhufe**' jedhu hundee dhuf- jedhu irratti dhamsaga **/-te/** jedhu itti dabaluun saala dubartii ittiin ibsuuf yoo fayyadaman, Hr. keessatti garuu, **Dhalaan dhufe**. jedhu keessatti gochima **dhufe** jedhu hundee **dhuf-** jedhu irratti **/-e/** itti dabaluun koorniyaa dhiiraa haala ittiin ibsaniti fayyadamee saala dhalaa ittiin ibsuuf kan itti fayyadaman ta'a.

Hima fkn.11. (2). jalatti jiran, Ar. hima **Dhiirri dhufe**. jedhu kessatti gochima akkuma fkn. 11. (1). jalatti ibsametti kan fayyadamaniif saala dhiiraatiin gochi kun akka raawwatame ittiin kan ibsan yoo ta'u, Hr. keessatti hima **Dhiirrii dhufte**. jedhu gocha kana akkka saalli dhalaa raawwatetti gochima **dhufe** jedhu birsga **dhuf-** jedhu irratti **/-te/** itti dabaluun fayyadamuun gocha kana dhiiraan kan raawwatame ta'uu isaa ittiin ibsuuf itti gargaaramanii jiru.

Gama hima fkn. 11. (3). Jalatti jiru, Ar. keessatti himni **Mucattiin dhufte**. kan jedhu ijoollee shamarraniif ykn saala dhalaa gocha kana kan rawwaatte ta'uu ishii ittiin ibsuuf **dhuf -t-e ykn dhamssaga** /-t/ gochi saala dhalaatiin kan raawwatame ta'uu ibsituufi /-e/ gochi kun kan raawwatame /past/ ta'uu kan ibsitutti gargaaramanii jiru. Hr, tti ammoo hima **Mucattiin dhufe**. jedhu kana akka saala dhiiraatiin raawwatametti gochima **dhufe** jedhu qofaatti ykn dhamsaga /-t/ tti Ar. n itti fayyadame keessaa haquun akka dhiiraan raawwatametti gargaaramanii jiru. Gocha kana kan raawwate dhalaa ta'uu ittiin ibsuuf oola.

Fakkeenya 11. (4) Jala jiru, Ar,n hima **Mucaan dhufe**. jedhee saala dhiiraatiif yoo fayyadaman, Hr.n **Micaan dhufte**. kan jedhusaala dhalaatiin kan rawwatame ta'uu isaa ittiin ibsuuf gargaaramanii jiru. Loogawwan lamaan keessatti waliifaallaa ta'etti yoo gargaaraman mul'isa.

Fakkeenya 11. (5) jalatti kenname Ar. tti hima **Maangoddoon kufan**. jedhu keessatti saala dhiiraa ykn dhalaa ta'aniif garuu nama tokkoof qofa kabajaaf itti tajaajilamuun kan ibsan yoo ta'u, Hr. keessatti garuu tajaajilli waa'ee kabajaatiif oolan osooxiyyeeffannoon itti hinkennamin ykn hinfayyadamin **Maangoddoon dhufte /dhufe**. jechuun nama tokko qofa ta'uu isaa ittiin ibsuuf yoo gargaaraman irraa dhaga'ama. Gama borootiin Ar.n sheekni dhufan., Jaartiin dhufan, Soddaatiin dhufan ... jechuun nama tokko kabajuuf yoo fayyadaman, Hr. keessattisheekni dhufe., Jaartiin dhufte, Soddaatiin dhufte ... jechuun nama tokko kabajuuf osoo hinfayyadamin akkuma nama kamiifuu yoo fayyadaman mul'ata. Haala kanaan hima keessatti dhimmi koorniyaa ittiin ibsuuf kutaa loogawwanlameen jidduutti mul'atan keessaa garaagarummaan saala dhiiraafi dhalaa ibsuuf kan wal faallessaniifi gama kabaja namoota ittiin ibsan ilaalchisee baay'innaan Ar,tti kan itti fayyadaman yoo ta'u Hr. kaasatti garuu baaay.innaan kan dhimma itti hinbaane akka ta'e ragaa irraa argachuun danda'amee jira.

4.2.8.2. Hi'eentaafi /Negation / Eeyyentaa /Affirmative/ Tiin Garaagarummaa Mul'atan

Addunyaa, (2012) Hayyuu Finch, (2005) wabeeffachuun hi'eentaafi eeyyantaa yoo ibsu, Afaan Oromoo keessatti dhamjechoota haala raawwii agarsiisan kana fufachuun kan tajaajilu gochima kana irraa ka'uun jechi tokko {-a, -e, fi -aa} fufachuun haala raawwii

yoo agarsiise, Garee gochimaa jala gala jechuudha. Itti dabalees, hi'eentaa (negation)fi Eeyyentaa (affirmative) afaanichaa keessatti gohima irratti mul'achuu danda'a. jechuun ibsa. Seera kana bu'uura godhachuudhaan loogawwan lamaan jidduutti addaa addummaa qaban adda baasuuf fakkeenya itti aanan xiinxaluun barbaachisaa ta'a.

Fakkeenya 12. Garaagarummaa hi'eentaafi eeyyentaa hima keessatti loogawwan qaban.

Ar.	Hr.
1.a. Ibsaan <u>indeema</u> .	Ibsaan <u>ni</u> deema.
.b. Ibsaan <u>iddeema</u> .	
.c. Ibsaan <u>hideema</u> .	
2.a. Bariiso <u>indida</u> .	Bariiso <u>hindida</u> .
. b. Bariiso <u>iddida</u> .	
. c. Bariiso <u>hidida</u> .	
3.a. Ganamoon <u>inyatu</u> .	Ganamoon <u>hinnyaatu</u> .
b. Ganamoon <u>hinyaatu</u> .	

Himaato fakkeenya 12. (1-3) jalatti ibsaman garaagarummaa iisan qaban yoo xiinxalamu, Fkn 12. (1a-c) tti argaman Ar.n keessatti eeyyantaaf yoo fayyadaman haala gagaraattii dhimma bahu. kanis, **indeema**, **iddeema**, **hideema**. jechuun ibsu. Kanaafuu dhamsagoota tajaajila kanaaf oolan/**in-**, **id-**, **fi hi-**/tti gochima - **deem-a** jedhutti maxxassuun eeyyantaa ta'uu isaa ittiin ibsu. Asirratti ergaa dabarsuun barbaadame, deemsa Ibsaati. Haata'u malee ergaa tokkicha kana ibsuuf bifa sadeen asii olitti mul'atan kanaan fayyadamanii jiru. Hr. keessatti ammoo, Deemsa Ibsaa ergaa dabarsuuf fufii **ni-** jedhu gochima -**deem-a** jedhu irratti maxxansuun bifa walfakkaatu tokko qafatti fayyadamuun ibsanii jeru.

Fakkeenya 12. (2a-cfi3a-b) jalatti himoonni jiran hi'eentaa(negation) tokko ittiin agarsiisuuf kan oolan yoo ta'an garaagarummaa lakk. (2a-c) yoo xiinxalaman, Ar. biratti mormii ykn diddaa ibsuuf haala adda addaattin ittiin ibsanii jiru. Kunis, Hima diddaa Bariisoo ibsan, **indida**, **iddida**, **hidida** jechuun ibsanii jiru. Kun ammoo dhamsagoota / **in-**, **id-**, **fi hi-**/tti gochima -**did-a** jedhutti maxxassuun hi'eentaa ta'uu isaa ittiin ibsu. Hr.n garuu, didda ykn hi'eentaa hima keessatti ibsuuf bifa tokkoon qofa fufii **hin-** jedhu gochima -**did-a** jedhutti maxxansuun kan ittiin ibsatan ta'a. Kan fakkeenya L. (3a-b)tti himonni jiran Ar. keessatti hi'eentaa haalli ittiin mul'isan hima kana keessattillee karaa

adda addaatti fayyadamuun ta'uu isaati. Kunis Matima irratti (Ganamoo-n) dhamsaga **/-n/** itti dabaluun gochima irratti ammoo **/i-, h-/fi /-u/** duraafi duubaan itti manxxansuun hi'eentaa ittin yoo ibsatan, Hr. keessatti ammoo bifa tokko qofaan matima irratti (Ganamoo-n) dhamsaga **/-n/** itti dabaluun gochima irratti ammoo **tufii hin- fi /-u/** duraafi duubaan itti manxxansuun hi'eentaa ittin ibsatanii jiru. Kanaafuu bafa kanaan Ar.tti haalli eeyyentaafi hi'eentaa ittiin ibsan kan wal fakkeenya qaban waan ta'aniif looga Hr.tti hi'eentaafi eeyyanta ta'uu isaanii salphaatti hubachuuf ni ramkkisa. Akkasumas Ar.n tajaajila tokkoof karaa adda addaatiin fayyadamuun yoo ibsan Hr. keessatti garuu tajaajila tokkoof (eeyyantaaf **ni-** fi hi'eentaaf **hin-**) qofatti fayyadamuun kan ibsan ta'uu isaanii irraa hubatama. Gabaabumatti, Ar. tti Hi'eentaaf gochima dura irratti **{in-, i, fi hi-}** itti maxxansuunifi gochima duubaan **{-u}** itti dabaluun adda baasuu. Eeyyentaafis gochima dura irratti **{in-, i-, fi hi-}** itti maxxansuunifi duuba gochimaa irratti ammoo **{i-, e-, a-, u}** itti dabaluun addaan baasanii ibsuuf gargaaraman. Hr.n hi'eentaaf gochima duuba irratti fufii **hin-** jedhu qofa galchuun bifa tokkoon ibsuufi eeyyentaadhaf ammoo fufii **ni-** jedhu qofa dura gochimaa irratti galchuun kan fayyadamuta'a.

4.2.8.3. Garaagarummaa Ramaddiitti Mul'atan.

Loogawwan lamaan jidduutti garaagarummaan mul'atan bal'aa ta'anis muraasa isaani yoo xiinxalaman akka itti aanee jiru kanaa adda addammaa ittiin mul'isu.

Fakkeenya 13. Himoota keessatti itti fayyadama sadarkaaa gulantaattiii loogawwan jidduutti garaagarummaa jiran mul'isan.

Himoota Arsiitti itti fayyadan

Himoota Harargeetti itti fayyadan.

1. wayin sitti hima

way sihima.

2. Siif galee ?

Si galee ? ykn Si seenee?

3. Siinin jedhe.

Si je'e.

4. Isinin barbaade.

Sin barbaade.

Himoonni fakkeenya 13. lakk. (1-4) ibsaman loogawwan lamaan jidduutti haaluma itti fayyadamtoota isaanitti garaagarummaa kan qaban akka ta'an yoo xiinxalaman himni lakk. (1.) jalatti ibsaman Ar. tti **wayin sitti hima.** yoo jedhu nama gulantaa lffaa qeenxee ta'eef (dhiiraa ykn dhalaaf) ergaa dabarsuuf fufii **/-tti /ykn Si+ /-tti /= Sitti**

jechuun adda baahee ergaa dabarfatee jira. Hr.tti garuu, **way sihima**.yoo jedhu nama gulantaa 1ffaatti waan ergaa dabarsuu barabaadu hinfakkaatu. Kun fufii **/-tti / ykn Si- tti= si** jedhee waan fayyadameef waa'ee nama gulantaa 1ffaa qeenxee dabarsee nama birootiif jalaa himuu barbaadutti nama geessa.

Hima lakk. (2) jalatti kennaman Ar.tti **Siif galee?** yoo jedhu Gaaffii hubatee ? jedhu gaafachuu barbaadedha. Hr. tti fufii boodaa **-f** haquun **si galee** yoo jedhu gaaffii hubannoo gaafatu osoo hintaane wanni biroo sitti makame kan jedhutti nama fida fakkaata. Sigale jechun Ar. tti sitti makameen hubatama. Himni fkn. M. lakk. (3). jalatti kennaman Ar.tti **siiniin jedhe**. himni jedhu Nama gulantaa 1ffaatu nama gulantaa 2ffaa qeenxee ta'een akka dubbateen habanna. Hr. tti immoo, **Si je'e**. yoo jedhu **-niin** irraa haqee **si je'e**. yoo jedhu eenyutu eenuun akka jedhe yoo Hr.tti ta'e malee Ar.tti hubachuuf rakkoo ta'a. Kanaafuu garaagara isaan godha. Inni boroo himni lakk. (4). jalatti kenname, Ar.tti **Isiniin** jedhe. Namni gulantaa 1ffaatu namoota gulantaa 2ffaa danuutiin ykn nama gulantaa 1ffaa qeenxeedhaan (kabajaadhaaf) itti dubbate ta'a. Hr. tti immoo, **Sin je'e**. yoo jedhu **-iin** irraa haqee **sin je'e**. yoo jedhu namni gulantaa 1ffaa namaa gulantaa 2ffaa danuu ta'een akka dubbate Hr.tti hubatama malee Ar.tti hubachuuf rakkoo ta'a.kanaafuu garaagara isaan taasisa.

Waliigalatti loogawwan Ar. fi Hr. jidduu garaagarummaan dhamsagaa handa himtti jiran keessti garaagarummaa bal'aan jidduu isaanitti mul'atan Sadarkaa sagaleessuu, sadarkaa hiika jechootaattiifi itti fayyadamuu keessatti akka ta'e xiinxalamee jira.

BOQONNAA SHAN

GUDUUNFAA, ARGANNOOFI YABOO

Boqannaa kan keessatti raawwiin qoraannoo kanaa kan ittiin goolabamu yoo ta'u, Guduunfaan yaada waliigala raawwii qorannichaa kan ittiin ibsamu, Argannoo keessatti galma ga'iinsi kaayyoo qorammichaa ittiin addeeffamuufi Yaboon immoo qaamota dhimmi ilaaluf kan ittiin dhaammamu of keessatti hammachun akka itti aansee jiru kanaan dhiyaatee jira.

5.1. Guduunfaa

Qorannoon kun akaakuu qorannoo bu'uraa, mala qorannoo Akkamtaa, Malli odeeffannoo n ittiin funaanaman mala afgaaffii, daawwannaa dirreefi Sakata'a dookmeettii, malli iddatteessuu miti carraa ta'ee isa mala iddatteessuu akkayyootti, Mala odeeffannoowwan funaannaman ittiin qacceffaman karaa mala akkamtaa ta'ee addeessuun fi mala ibsuutti gargaaramuun kan gaggeeffameedha.

Xiinxala loogawwan Afaan Oromoo Arsiifi Harargee irratti gaggeessuun garaagarummaa jidduu isaanii jiru ifa baasuun odeeffaannoo yookaan hubannoo dabalataa dhiyeessuun waaltina afaanichaa cimsuun kaayyoo qorannichaati. Kunis Afaaniifi Loogawwan irratti hayyoota garaagaraatiin hiikni adda addaa itti kennamuu isaafi hiikni isaanii garaagara ta'e kan qaban ta'uu, sababni isaas afaan bal'aafii fayyadamtoota heddu kan qabuufi umrii dheeraafi fagoo kan qabu ta'uu isaa, Afaanifi ilmi namaa hariiroo ykn walitti dhufeenya cimaa ta'e kan qaban ta'uu isaaniifi tajaajila ilma namaa qofaaf akka oolu, ilma namaatiif kennaa addaa akka ta'e irrattii kan waligalan akka ta'e qorannoo kana keessatti hubatamee jira.

Afaan Oromoos ibsa armaan olii kana keessaa gahee kan qabu ta'ee, Afaan Oromo hortee Afroo- Eeeshiyaa keessaa afaan damee kuushi lafa gadii (lowland) jalitti kan ramadamu, Ardii Afrikaa keessatti afaanota gurguddoo sadeen dubbataman keessaa Afaan Arabaafi Hawasaaatti aanee sadarkaa sadaffaa irratti kan argamu ta'uufi fayyadamtoota bal'aafi heddu akka qabu mirkameeffatamee jira (Bender and Mulugeta, 1976:166, Gragg, 1982).

Loogawwan ilaalchisee, hayyoota garaagaraatiin hiika garaagaraa akka itti kennamaa tureefi uumamsa isaas yaanni adda addaa itti kannamaa kan ture yoo ta'u, Hiikni Loogaaf kenname garee afaanii isa fayyadamtoota loogichaatiin qofa kan murtaa'u, kaayyoo dhunfaa qofa kan galmaan ga'u, seera walqunnamtii qofaaf oolu kan qabuufi kan afaan idilee hintaane ta'uun isaa hubatamee jira. Haalli uumamsa isaa walhoruun uummataa baay'achuunfi sababii birootiin iddoo ykn qubannaa duraa gadhisuun iddoo haaraatti qubachuufi addaan fagaatanii jiraachuu irraa kan ka'e, sagaleessuufi jechoota haaraa uumamu irraa kan madde akka ta'es hubannoo dabalataa irraa argachuun danda'amee jira. (www.theatlanti.com/.../4247041). Afaaniifi loogni garaagarummaa isaanii waliigalte e hawaasaatiifi waliigaltee fayyadamtaataa qofaan murtaa'uu irratti yoo ta'u, walitti dhufeenyi qaban kaayyoo tokkoof waliigaleteef kan dhaabbatan ta'uufi loogni bu'uura afaanii akka ta'eefi afaan keessatti kan hammatamu ta'uun isaanii ibsamee jira. Akkasuma Loogawwan jidduutti garaagarummaan uumamuu malan bu'uurri ijoo ta'an dhiibba alaa kan ta'an teessumni lafaa (geographical variation), dhimma hawaasummaa (social variation), sadarkaan barnootaa, koorniyaafi haala siyaasa hawaasichaa yoo ta'an, gama keessaati in immoo garaagarummaa sagaleessuu, (Pronunciation variation) hiikaa ykn jechootaafi (lexical variation) garaagarummaa seerlugaa (grammar variation) akka ta'an xiinxalamee jira (QWAO 1990, Crystal 1976, Banti 2008).

Akkaataan qoqqoodinsa loogawwan Oromootis yeroo adda addaatti hayyoota garaagaraatin kan qoqqoodame yoo ta'u qoqqooddiin kun garaagarummaa akka qabuufi ramaaddiin ykn qoqqooddiin kutaa loogawwanii lamaa hanga kudhanii akka gahu qorannoo kana keessaatti adda baafachuun danda'amee jira. (Gragg 1984, Kebede 1990, Loiret 1994, Galmee jechoota afaan Oromoo 1997, Banti 2008). Loogawwan afaan Oromoo kutaawwan 2-10 tti qooddaman keessatti Loogni Arsii looga giddu galeessaa keessattifi loogni Harargee immoo kutaa looga bahaa keessatti kan argaman yoo ta'an, jidduutti garaagarummaa isaan qaban sadarkaa dhamsagaatti jiran (sagaleessuutti, akkaataa iddoo waljijjiirraa sagalootaattiifi, lassagatii /firoommiifi walbaqannaatti / qaban), sadarkaa jechootaatti (hiikawwan masoo, moggoo, jechoota safuu, moggaasa jechootaa, lakkoofsaafi jechoota diigalaa keessatti qaban)fi sadarkaa himaatti (hima keessatti koorniyaa, hi'eenntaafi eeyyanta tajaajilamuu) garaagarummaa qaban seeran xiinxalamee argannoowwan

isaanii adda bahuun ibsamani jiru. Argannoon kun immoo mata-duree isaa jalatti bal'inaan kan itti dhayatu ta'a.

5.2. Argannoo

Kaayyoo goeroon qorannoo kanaa Loogawwan Arsiifi Haarargee walbira qabuun xiinxal uudhaan beekkumsa yookaan hubannoo dabalataa waaltinaa afaanitiif bu'uura kaa'uudha. Haaluma kanaan, adeemsaafi raawwii qorannoo kana keessatti waldiddaa loogawwan lamaan jidduu jiran Argannoon qabatamaan bira gahame akka itti aansee ibsame kana ta'a.

5.2.1. Sadarkaa dhamsagaatti adda addummaa mul'atan

Loogawwan lamaan sadarkaa dhamsagaatti gama adda addaatiin waldiddaa mul'san qabu. Isaan keessaa, tokko sadarkaa sagaleessuutti waldiddaa qaban adda baasee jira. Innisa,

- Iddoo uumamsa dhamsagootaatiin, Akkaataa uumamsa dhamsagootaatiiniifi amart -ii dibbee sagaleetiin adda adda akka isaan taasisu nu hubachisa.
- Loogni Arsii irra caalaa dhamsagoota iddoo Irgeettii uummamanittifi amartii dibbee sagalee mixxiixaatti fayyadamuun akka sagaleessan hubatama. Akkasuma iddoo uumamsa sagalee gara gubbaatti (laageedhaa - irgeettii) fayyadamuu isaanii mul'isa.
- Loogni Harargee ammoo irra caalaa dhamsagoota iddoon uumamsa isaanii laageetti uumamaniifi amartii dibbee sagalee xiixaafi mixxiixaa qabanitti yoo fayyadamee sagaleessu, Akkasumas, Harargeen uumamsa sagalee gara keessaatti (laageedhaa- kokkeetti) uumamanitti dhimma bahuun akka sagaleessan agarsaasa.
- Sadarkaa bakka galumsaa yookaan iddoo isaanii jijjiirachuun sagalootaa jechoota keessati garaagarummaan loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti akka uumamu yoo gahee bahan agarra.
- Sadarkaa firoommii keessatti garaagarummaan loogawwan lamaan jidduutti mul'a tan irraa kan hubatamu, Arsiin baay'inaan firoommii guutuu ta'etti fayyadamuufi sagaleessu yoo ta'u, Harargeen garuu firoommii gamisaatti dhimma bahuun kan sagaleessu ta'a.

- Sadarkaa walbaqannaa dhamsagootaa keessatti akkaataa itti fayyadama afaanicha af tolutti jijjiiruun loogawwan lamaan jidduu waldhabbiin sagalee jabeessuu, dheeressuu, gabaabsuu, laaffisuufi irra-buta keessatti garaagarummaa akka qaban nu hubachiisa.

5.2.2. Garaagarummaa Sadarkaa Jechaatti qaban.

Loogawwan Ar.fi Hr. sadarkaa kanatti garaagarummaa bal'aa ta'e akka qaban adda kan bahan yoo ta'u, isaanis kanitti aansanii kan ibsaman ta'u.

- Sadarkaa jechoonni hiika masoo ta'anitti / synonymous/ garagruummaa loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti argaman itti fayyadama jechootaa keessatti uunkaafi sagaleessuun tokko ta'anillee adda addummaa hiikaa akka qabaniifii loogawwan akka garaagar ta'an kan isaan taasisu ta'uu ifa bahee jira.
- Sadarkaa jechoota hiika moggoo qabanitti uunkaafi sagaleessuun tokko ta'an hiikan gargar ta'an keessatti loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaa isaan uuman yoo xiinxalamu hiikan tokko ta'aniillee sagaleefi uunkaan baay'ee kan addan fagaataniifi hiika isaanii hubachuuf rakkisoo ta'anis kan jiran ta'uu isaanii adda bahee jira.
- Sadarkaa jechoonni hiikaan walii faallaa ta'an loogawwan lamaan jidduutti /Arsiifi Hararge/ sadarkaa hiika isaanitiin walii faallaa ta'uun tajaajilamtoota afaanichaa keessatti garaagarummaa kan qabaniifi mul'isan akka ta'an ifa bahee jira.
- Jechoonni safuu (qaanii) ta'an akkaataa itti fayyadamtootaa yookaan tajaajila biratti jechoonni kennaniin loogawwan lamaan jidduuttii garaagarummaan uuman kan jiru ta'uu isaafi looga tokko keessatti qaanii, kaan keessatti immoo qaanii akka hinqabne mirkaneeffachuun danda'amee jira.
- Moggaasa maqaa looniifi namootaa gama bifaatiin, yeroo dhalootaatiin, abdiiirraa qabaniin moggaasan loogawwan lamaan jidduutti (Hr.n jechoota Arabaatti baay'in aan fayyadama. Ar. n lixaa baay'inaan afaan Oromootti fayyadamu.) garaagara akka ta'e addaan bahee jira.
- Moggaasa guyyoota torbee keessatti Hr. baay'inaan jechoota Afaan ergifannaa Afaan Arabaatti kan faayyadamu ta'uu isaafi kan Ar. waliin garaagarummaa kan qabu ta'uu isaa adda bahee jira.

- Hr.yoo sadarkeessu takka + -ysa= takkeeyisa, lama + -ysa = lameeyisa, sadi +- ysa= sadeeyisa,... jechuun sadarkeessu. Ar. keessatti immoo tokko+ -ffaa = tokkoffaa, lama+-ffaa= lamaaffaa, sadi+ -ffaa = sadaffaa, ... fayyadamuun sadarkeessu waan ta'eef jidduu isaaniitti addaa ta'u.
- Ar.n jechoota diigalaa osoo irraa hinhaqin akkuma jirutti yoo fayyadamu, Hr. garuu, sagaleewwan tokko tokko irraa haquun haala dubbiif itti tolutti fooyyessee yoo itti fayyadaman dhaga'ama.
- Akka fayyadama jechootaatti Hr. bahaa keessatti afaan ergiffannaa jechoota kan ta'an afaan Arabaattii baay'inaan kan fayyadamu akka ta'e hubatamee jira.
- Loogawwan lamaan keessatti jechoonni afaan Oromoo ta'an yeroo durii itti fayyadamaa turanii yeroo ammaa garuu kan dagatamaniifi dhaloonnii ammaa itti hin fayyadanme kan jiran ta'uu hubatame.
- Hiikni jechoota tokko tokkoof Jiildiiwwan BATO afaan waaltessuu kessatti itti kenname loogawwan lamaan keessatti hiika garaagaraa akka qabanfi waaltian afaanii irraa wadiddaa akka qaban hubatamee jira.
- Jechoonni lakkoofsan 200 ta'an kan loogawwan lamaan jidduutti garaagarummaa qaban hiika afaan waaltaawaa ta'een ibsamanii jiru.

5.2.3. Sadarkaa himaatti garaagarummaa qaban.

Loogawwan lamaan jidduutti sadarkaa himaatti garaagarummaa qaban tajaajila himaa keessatti dhimma koorniyaa, hi'eentaafi eeyyantaatti fayyadamuu keessatti qaban arganno o gama kanaan jiran kan itti aanu kana ta'u.

- Hima keessatti koorniyaa dhiiraafi dhalaatiif Ar. yoo akkuma seera isaatti fayyadamu, Hr. keessatti kan dhiiraa akka dhalaatti kan dhalaa immoo akka dhiiraatti kan fayyadaman ta'uun akka jiruufi garaagarummaa akka aban adda baafachuun danda'amee jira.
- Ar. tti kabaja ykn ulfina namootaa ibsuuf nama tokkoof hima keessatti gulantaa sadaffaa danumaatti yoo fayyadaman Hr. tti isa kana osoo hinfayyadamne gulantaa tokkoffaa qeenxeetti fayyadamee kan ibsu akka ta'e beekkamee jira.
- Ar. tti Hi'eentaaf gochima dura irratti {in-, i-, fi hi-}itti maxxansuunifi gochima duubaan{-u}itti dabaluun adda baasuun. Eeyyentaafis gochima dura irratti {in-, i-,

fi hi-}itti maxxansuunifi duuba gochimaa irratti ammoo **{i-,e-,a-,u}**itti dabaluun addaan baasanii ibsuuf gargaaraman.

- Hr.n immoo hi'eentaaf gochima duuba irratti fufii **hin-** jedhu qofa galchuun bifa tokkoon ibsuufi eeyyentaadhaf immoo fufii **ni-** jedhu qofa dura gohimaa irratti galchun kan fayyadamu ta'a. kun jidduu isaaniitti garaagarummaaa akka qaban adda bahee jira.
- Itti fayyadama ramaddii keessatti Ar. keessatti ramaddiiwwan ifa baasuun yoo itti fayyadaman, Hr. kessaatti garuu akka isaaniif galutti fufiilee irraa haquun waan fayyadamaniif gulantaalee kamiif akka fayyadaman isaan yoo hubatan looga Ar. keessatti hubachuuf kan wal rakkisan addaan baafachun danda'amee jira.

Walumaagalatti qorannoo kana keessatti loogawwan lamaan jidduu garaagarummaa isaan qaban ilaalchisee sadarkaa dhamsagaatii hanga himaatti xiinxala godhameen argannoow waa armaan olitti ibsaman qofatuu jira ykn gahaadha jachuun bal'ina afaanichi qaburraa kan ka'e nama rakkisa. Haa ta'u malee kaayyoo qorannichaa bu'uura godhachuun xiyyeeffannoon sadarkaalee xiinxalli irratti godhamaniin garaagarummaan isaan jidduu jiru akka qaban mirkaneeffachuun danda'amee jira. Looggawwan lamaan jidduu garaagarummaan issaan qaban qorannoon kana caalaa bal'inaafi gadifageenya qabu osoo gaggeeffame keessattuu sadarkaa jechootaafi seerlugaatti qaban kanaa kana caalaa ifa baasuun akka danda'amuqorannoo kana irraa tilmaamuu nidada'ama.

5.3. Yaboo

Dhimmi afaanii waan salphaafiguutumaanguututti kana qofa jedhamee xummuramu miti. Kunis,bal'inaafi faayidaa innii ilma namaa waliin qabu irraa yoo madaalamu waan muraasatti afaan gaangessuun rakkisaa waan ta'eefi. Loognis kutaa afaanii keessaa tokko waan ta'eef guutumaan guututtii kana qofa jedhanii dhabuun ykn xummuuruun nama hiba. Qorannoo kana keessatti xiinxala loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaa isaan qaban argannooon isii olitti ibsaman ifa baasuun danda'amee jira. Argannoowwan kana argachuun garaagarummaa isaan qaban gama afaanicha waaltessuutiinfi itti fayyadama isaa cimsuu keessatti gahee kan taphatufi gahee akka qabu ni amanama. Faayidaan qorannoon kun ni buusa jedhamee eegamu kun qaamni dhimmi ilaalu hunddi yoo gahee nu irraa eegamu bahanne qofa milkaa'inni argama. Kanaafuu

milkaa'ina kana dhandhamuuf qaama dhimmi ilaaluuf (Gumiiqorattoota Afaan Oromoo, Biroon Aadaafi Tuurizimii Oromiyaa, Barsiistonnifi barattoonni sadarkaa hundaatti kan argaman, Ogeeyyiin barnoota afaaniifi Abbaan afaanichaa hundaaf qaratichi yaboo kana dhaamee jira.

1. Gumiin Qorattoota Afaan Oromoo argannoowwan qorannoo kana keessatti argamanfi ibsaman garaagarummaa loogawwan lamaan qaban irratti ibsi kenname kana fuuyyessuun haala itti fayyadama afaanichaafi waalta'ina isaa cimuun xiyyeeffannoo itti keennuun daran dalaguufi gahee bahuun irraa eeggama.
2. Biiron Aadaafi Turizimii Oromiyaatiin kitaabileefi barruulee kanneen asiin dura manxxaffamanii tajiijilarra jiran jechoonni waaltawaa kennaman hiika loogawwan lamaankeessatti qaban yoo sakkattta'aman kan waldhabbi qaban hubataman jiru waan ta'eef irra deebi'amee osoo sakkatta'ame waaltina afaanichaa milkeessuuf murteessaadha.
3. Barsiistonnifi Barattoonni sadarkaa sadarkaatti argaman afaan Oromoo loogawwan Arsiifi Harargee jidduutti garaagarummaa mul'ataniifi jechoota dagatamaa jiran kana caala osoo hindadiin afaan ofii kunuunsuufi seeraan itti fayyadamuun akka cimu gahee isaanii bahuutu irraa eeggama.
4. Ogeeyyiin barnoota afaan Oromoo haala qophii kitaabbilee (barnootaa keessatti, qajeelcha fi kitaabbilee wabii) xiyyeeffannoon jechoota waaltawaatti fayyadamuun loogawwan lamaan keessattigaraagarummaa qaban walitti dhiyeessuufgahee isaanii bahuun ammallee kan irraa eeggamu ta'a.
5. Abbaan afaanichaa uummanni Oromoo keessattuu Loogawwan Arsiifi Harargee keessatti garaagarummaa mul'atan fooffessuun, afaanichi akka caalmaatti waalta'uu, jechoonni dagataamaa jiran caalatti akka hindagatamne eeguun, baay'inaan afaan ergisaatti fayyadamuun kan jiru waan ta'eef kun akka fooyya'uufi dhiibbaa afaan kana irra ture yaadachuun deebiteen akka hin deebine afaan keenya eeggachuun, kunuunfachuun, kabajsiifachuufi guddifachuun gahee keenya. Kanaafuu gahee keenya dhugaan haabahannu!

Wabiilee

- Abercrombie, D. (1967). **Elements of General Phonetics**. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Addunyaa Barkeesaa.(2011). **Akkamtaa**.Yaadrimee Qorannoo Hujoo. Finfinnee: Mega printing press.
- _____.(2012). **Natoo**.yaadrimee caasluga Afaan Oromoo. Finfinnee: Mega printing press.
- Adger, David. (2003). **Aariability and Moularity**. journal of linguistica, Journal of Linguistics, vol.43: 695-700.
- Aitchison, J. (1999). **Linguistics**. 5th ed. Teach yourself books.
- Allen, W.S.(1953). **Phonetics in Ancient India**. Oxford University Press, London.
- Amanu'el Raga and Samuel Adola.(2012). "Homonymy as a barrier to mutual Intelligibility amonge speakes of varios dialects of Afan Oromo."Collede of Social Science and Law, Jimma University. Jimma, Ethiopia.(Unpublished.)
- Banti, G. (2008).'**Oromiffa**' In **S. Uhig**. (ed.) Encyclopedia Aethiopica, Wiesbaden: Otto. Harrasowitz.
- Baxter.P. T.W.(1996). **Being and Becoming Oromo**. Historical and Antrophological Enquires.Asmara: The Red Sea Press.
- Baye Yimam.(1981)." Oromo substantives." Some Aspects Their Morphology and syntax Addis Ababa: (Unpublished MA thesis).
- Bender M.L. (1970). **Towards a Lexicostastic Classification of Ehiopian Language**. A paper prepared for collo quiumon Hamito Semitic corporetive Linguistics.
- _____.(1976). (ed.). **The non- Semitic Language of Ethioia**. East Lansing the African studiescenter, Michigan state University.

- _____.(1994). **Lexical Development in Oromo**. In Dirigerpar, Language reform, history and Culcture (Vol. VI. p61-71). Humburge: Helmut Buske Verlag.
- Birhanu Demie (2010). "*The Impact of afan Oromoo dialectical variation on Teaching-learnig procss of the language*". Waraqaa Qorannoo MA Kan hinmaxxaffamne. Institute of Language Studies: Addis Ababa University.
- Census. (2000). **The 1999 population and Housing Census of Etiopia**. Results for the Oromia, Amhara, Tigry, Dire Dawa, Harari and Addis Ababa Administrative Region. Central Stastical Office: Addis Ababa.
- Chomsky,N. and Halle, M.(1968).**The sound pattern of English**. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Cohen, J. (1968). **Structure du Language Poétique**. Flammarion, Paris.
- Cooke, Vivan. (2001). **Second Language Learning and Language teaching**. New York: Oxford University Press.
- Crystal, D. (1997).**The Cambrige Encyclopedia of Laguage**. 2nd ed. Cambrige: Cambrige: University press.
- _____.(1997). **A Dictionary of Linguistics and Ponetics**. Oxford. UK. Cambrige: MA. USA. Blackwel.
- Cruse, D.A. (1986). **Lexical Semantics**. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dastaa Dassaalany.(2013). **Bu'uura Qorannoo**. Max. 2^{ffaa}. Finfinnee: printed by Far East Trading PLC.
- Ensynclopedia Americana.(1892). **Dialect and Language Variation**. Harold,B. A. (ed.). Vol. 9. New York. American Coopration Press.
- Finch, G. (2005). **How to study LInguistics**. A guid to understanding language. 2nd ed. New York. Palangrave McMillan.
- Fry, D.B. (1979). **The Physics of Speech**. Cambridge University Press, Cambridge.

Geda Melba.(1988). **Oromia**. Khartum.

Girmaa Guddataa.(2002)."Xiinxala hojii irra oolmaa jechoota xinqooqaafi og-barruu koree waaltina Afaan Oromootiin Moggaafaman." Dhaabbiilee barnoota olaanaa keessatti.

Gragg, G.B. (1976). **Oromo of Wellegga,in M.L. Bender (eds.), the non semantic Languages of Ethiopia**. Mitchgan State: Mitchgan State University Press.

Gumii Qormaata Afaan Oromoo (1996). *Galmee Jechoota Afaan Oromoo*. Afaan Ingiliizii. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaatti. Gumii Qormaata Afaan Oromootiin, Finfinnee.

Gumii Qormaata Afaan Oromoo 1990. *Wiirtuu*: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo. Jiildii-3, Finfinnee:Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa Commercial printing Enterprise.

Gumii Qormaata Afaan Oromoo 1995. *Wiirtuu*: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo. Biiroo Aadaafi Ispoortii Oromiyaa. Finfinnee: Artistic Prenters.

Gumii Qormaata Afaan Oromoo 1995. *Wiirtuu*: Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo. Jiildii-7. Finfinnee. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaatti.

Gumii Qormaata Afaan Oromoo 1998. *Caasluga Afaan Oromo*. Barruulee Qormaata Waaltina Afaan Oromoo. Jiildii I, Finfinnee: Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiya-a Branna P.E

Gumii Qormaata Afaan Oromoo 2001. *Wiirtuu*. Qormaata Waaltian Afaan Oromoo, Jiildii-9. Finfinnee. Biiroo Aadaafi Turizimii Oromiyaa. Commercial printing Enterprise.

Harris, John.(1984). **Syntatic Variation and dialectdivergence**. In Jornal of Linguistics

Heine, Bender.(1981). **The Waata Dialect of Oromo**. Grammatical Sketch and Vocabulary. Berlin; Mouton de Gruyter.

Jurafsky, D. and Martin, J.H. (2000). **Speech and Language Processing**. Prentice Hall.

- Kebede Hordofa.(1981). "*Nominalization Pattern in Oromo.*" Unpublished MA Thesis, Institute of Language Study, Addis Ababa University.
- _____.(1991). Linguistic Variables as Indicators of One's Home Area. A case from Oromo
- Keith, B. (2009). **Concise Encyclopedia of language of the world.** (ed.), University of Cambridge: Cambridge, UK. Elsevier Ltd.
- Kersill, Paul. (2004). **Social Dialectology.** In Klaus Maltby, Ulrich Ammon and Peter Tudgill(eds.). *An International handbook of the science of language and society.* 2nd edn. Vol. 1. Berlin: De.Gruyter.
- Kess, J.F. and Hoppe, R.A.(1981). **Ambiguity in Psycholinguistics.** Benjamins, Amsterdam.
- Lamberti, Marcello. (1983). **The Linguistic Situation in Somali Republic.** In Labahn, Thoas (ed.). *The 2nd International Congress of Somali Studies.* Hamburg: Buske. 155-200
- Lyons, J.(1979). **Semantics.** Vol. 1, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahadi Hamid. (1995). **Oromoo Dictionary.** *English-Oromo.* Vol. 1. Atlanta. Georgia: Sagalee Oromo Publishing co.
- Malmakajär K.(1995). **The Linguistic Encyclopedia.** London and New York: Routledge.
- Mathlows, P. H. (1991). **Morphology.** (2nd ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Mekonnen Hunde.(2002). *Lexical Standardization in Oromo.* Unpublished MA Thesis. Institute of Language Study, Addis Ababa University.
- Misgaanuu Gulummaa 2011. **Sanyii.** *Ogummaa barreessuu:* Fifiinee, Oromiyaa: Subi printing press.
- O'Gray, W. and Dobrovolsky, M. (1996). **Contemporary Linguistics Analysis, an introduction.** 3rd ed. Toronto: Copp Clark LTD.

- Owens, (1985). **The Oromo Causatives**. Lexical Grammer without Lexical Rules. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Schmita. K-D. (2006). *Terminology data base*. In Brown, K.(2006). (ed.). Encyclopedia of language and linguistics. 2^{ffaa} ed. Vol. 12. Elsevier: Elsevier LMT.
- Stromer, Harry. (1987). **Acomparative Study of three Southern Oromo Dialects in Kenya**. Phonology Morphology and Vocabulary. Buske: Hamburg.
- Takele Taddese. (2000). *Principles of Developing New Words and Technical Vocabulary*. Unpublished MA Thesis. Institute of Language Study, AddisAbaba University.
- Tamene Bitima. (2000). *A dictionary of Oromo Technical Terms, Oromo- English*. Berlin. Rudiger koppe Verlag kolin.
- _____.(2006). *Looga Oromoo Walloo*. The Journl Oromo Studies.vol.13. No. 1&2. 147-163.
- Tauli. U. (1974). **Theory of Language planning**. In fishman J.(ed.). Advances in Language Planning. The Hague: Mouton 590- 624
- The Great Soviet Encyclopedia, (1983). **Dialectology**. An introduction, Vol. 8 3rd ed. Moscow Sovietikia, Entsiklopedia. Populishing house.
- Yule, J. (1996). **The Study of Language 2nd (edt.)**.Cambridge: Cabridge University Press.
- _____. (2006). **The study of Language**. New York: Cabridge University Press.

Dabalee A. Gaaffilee Hıncaaseffamne Afgaaffiif qophaa'an

YUUNIVARSITH FINFINNEE

**KOOLLEEJJII NAMOOMAA, QU'ANNOO AFAANII, JORNAALIZIMIIFI
QUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO OGBARRUUF FOOKLII**

Qorataan barataa Afaan Oromoo digirii 2^{ffa} tiif gamisaan guuttachuuf qorannoo kana kan gaggeessuu yoo tau, Kaayyoon qoraannoo kanaa garaagarummaa Loogaawwan Arsiifi Harargee jidduutti qaban adda baasee hubannoo yookaan beekumsa dabalataa kennuufii waaltina afaanichaatiif bu'uura kaa'udha. Kaayyoo qorannoo kanaa mirkaneessuuf ammo o odeeffannoo argachuun barbaachisaadha. Mala odeeffannoon ittiin argamu keessaa abbaan afaanichaa isa madda odeeffannoo murteessaadha. Kanaafuu kabajamtoonni odeefken nitaataa kaayyoo kana hubattanii odeeffannoo naaf kennuu keessaniif isin galateeffadha!

Kutaa I. odeeffannoo waliigalaa

1. Iddoo jireenyaa. Aanaa_____ Ganga_____
2. Umrii, Dh_____ Du_____
3. Sadarkaa barnootaa_____
4. Gahee hojii_____

Deeggarsa naaf gootaniif ulffaadhaa! Horaa bulaa!

Dabalee B. Jechoota GQWA n dhiyaatan loogawwan lamaan jidduutti hiika qaban.

	Jechoota Gumii Qormaata Afaan Oromootiin Hiika waaltaawaaf kenname				Hiika jechoota Loogawwan keessatti qaban	
	Jechoota	Hiika Kenneme	Lakk. Jiildii	Barafi fuula maxxansa	Looga Ar.	Looga Hr.
1	Gaaltama	Waliyyoomuu	Ji. -3	1990:135	hanga guddaa	Hinbeekamu
2	Goda	Holqa	Ji. -3	1990:149	Garagadii	Hinbekamu
3	Huffee	Gammoojjii	Ji. -3	1990:142	Kijiba guddaa	Dhara
4	Jigoo	Fottoqa lafaa	Ji. -3	1990:150	sa'a aanan kennu	dhibee harmaa
5	Kasaa	Baafata	Ji. -3	1990:138	Hambaa	Hambisa
6	Kolbuu	Tajaajiluu	Ji. -3	(1990;137	Qindeessuu	Hinbekamu
7	Maganuu	balaaleffacchuu	Ji. -3	1990:136	Rabbii kennuu	Abaarsa
8	Qoluu	irra dabruu	Ji. -3	1990:134	Butuu	Hafgodhu Qal'aa
9	Ribuu	Ijoo	Ji. -3	1990:146	Qal'aa	Marrimaan

Dabalee C. jechoota loogawwan Ar. fi Hr. jechoota waaltawaatiin ibsaman

T.L	Looga Arsii	Looga Harargee	Afaan waaltawaa
1	Aayyaa, Aayyoo	Ummaa, Aayyoo	Haadha
2	Abbeeraa, waasila	Adeera, waasila	Obboleessa abbaa
3	Aabbaa, daaddaa	aabbaa, aabboo	Abbaa
4	Armana	Jahaa	Asjira
5	Adaadaa	Haboo	Obboleettii haadhaa
6	Ashuu, qishinaa ^B		Qoosa
7	Adursii	Libaanta	Adursii
8	Baay'ee	Hedduu	Baay'ee
9	Balada ^B	Sirna	Sirna
10	Bashurree	Bashoo, Basoo	adurree
11	Miqiiqqoo ^B , qooquu, shooma'uu ^D	Bebele, Beela'e	Nyaata barbaaduu, beela'uu
12	Baradaa	Haccabbii	Cabbii
13	Beera	Dhalaa	Dubartii
14	Bonjaa ^B , majaa, waraana	Haluca	Eeboo guddaa
15	Booda	Maayessa	Booda
16	Bordoo ^D , kazara, qonyee	Bakoora ^B	Ulee qonyee
17	Buukarii	Nyagoo ^B	Ilmoo harree
18	Cinaa, qixxee, walakkaa	Diyaa	Jiddugala
19	Dirsaa	Jirkaa	Rooba cimaa ta'e
20	Dhiyaana guyyaa	Subaata	Laaqana
21	Fuuraa	Hurkaa, Dayfa	Dafqa
22	Gaaltama ^B	Joobira	Horii dheeraa ta'e
23	Gombisaa	Ankabaala	Gombisa eelee
24	Goromtii re'ee	Shabeentaa	Goromtii re'ee
25	Gindoo	Afuuftuu	Gundoo
26	Harcee	Ficaa	Daakuu
27	Hansaraa ^B , Qincoo ^D	Asharii	Saraa, habaqii
28	Hoodishuu, xinnoo, gumaa	Biicuu	Xiqqaa
29	Halazaa ^B	Minaaqii, minaaqa	Muka harqootaa afran
30	Idaayyaa, Ashoo	Gistii ^B , Aruuza ^D	Misirroo
31	Jigii, Dadoo ^D , Daboo ^B	Guuza, faraqee, ganamee	Hojii gareea dalagamu
32	Jila, Ashilaa ^B	Amiroo ^B	Misirroo dhiiraa
33	Laadana	Qarawaa	Laadana
34	Lummee	Jaammura	Dalluu
35	Kormaa hoolaa	Baraara ^D	kormaa hoolaa

36	Maangudootii	Haawwan	Maanguddoo dhalaa
37	Marqaa	Shuuroo, afeellama	Marqaa
38	Mooqqaa ^B , haxumaa	kokorsaa, laaqaa	Muka marqaan laaqan
39	Nyarqoo	Nyiroo ^B	Ilmoo gaalaa
40	Nooyee, Noohee, Dongoraa	Nugaya	Moofara
41	Qorsoo	Huqaa	Akaawwii
42	Alaakoo ^D	Haloo ^D	Akaawwii dhadhaan sukkuummame
43	Qotiyyoo	Haraashii	Qotiyyoo
44	Qissaa		Seenaa dabere haasa'uu
45	Lukoo ^B	Kofoo	Surree
46	Saahiba ^B , Goollo'o ^D	Sharika	Hiriyyaa
47	Shaanaa ^D , Raafuu	Huuloo	Raafuu
48	Sunsuma	Dhandharraa	Sunsuma
49	Tare	Kute	Dabre, deeme
50	Taqoo ^B , Qocoo ^D	Hooluufre'u	Hoolaafi re'ee
51	Inziree ^B	Marree	Sirba gaa'ila
52	Fe'umaa	Fe'ina	Teepha ittiin fe'an
53	Qabattoo	Waraansilee	Qabattoo
54	Qonyee, Wagalii, wofaala ^B	Gooshii, Wagalii	Qonyee
55	Rigduu eelee	Maasasa	Eelee kan ittiin rigan
56	Togoogoo	Taguuga, Riiqaa ^B	Tagoogoo
57	Tare	Dirme ^B , Kute	Deeme
58	Walittibu'e	Shoorare	Jeequmsa
59	Gadoo	Biiluu	Xiiqii
60	Lafa golba	Gadoo	Lafa dhooqaa
61	Koola	Gobla	Koola
62	Hobolaa, bineensa, waraabessa	Goolloo, waraabeyya	Waraabessa
63	Waadaafudhate	Irbuu	Waadaa galuu
64	Orfoo ^B	Weelkaa ^D	Kan aannan itti cimisan
65	Duduba	Horofa ^D	Biyyee lolaan kuuse
66	Quncise	Solloqe	Luqise
67	Luugama	Cancala	Luugama, cancala
68	Qara, awwala	Dursa	Dura
69	Ilkaan	Ilkee	Ilkaan
70	Ilkee	Munnee	Summii kanniisni baasu
71	Munnee, muxxee,	Buddillee ^D ,	Qaama saalaa dhalaa

72	Tusii, Jallaa,	Tushuu, Gonnoo	Qunxurroo
73	Goolloo		Kutaa misirroon teessu
74	Tibbana	Asaanaa	Yeroo dhiyoo,tibbana
75	Tabba, goodda ^D	Tibba, Qeeyra, Oloo ^D	Lafa olka'aa
76	Ixinxila ^D	Qashaa	Qaarmaa
77	Irbaata	Hiraata	Irbaata
78	Miidhe	Halaake	Miidhe
79	Halaake ^B	Iyyee	Halaake
80	Boo'uu	Iyyuu	Boo'uu
81	Dhiyana guyyaa	Subaata	Laaqana
82	Laboobe	Balbale	Laboobe
83	Loomii	Xuuxxoo	Loomii
84	Sunturtaa ^D	Xalaatam ^B	
85	Marii, Walga'ii	Kora	Walga'ii
86	Qibaaba,eelee	Qibaaba	Eelee
87	Faara	Fayyaa	Fayyaa
88	Faara,Suphee,	Faara,	Suphee
89	Adaadaa, addoo	Haboo, Eessumee ^B	Obboleettii haadhaa
90	Dhiichise	Dabaale	Dhiichise
91	Abguddaa	Ummaa	Haadha Buddeenaa
92	Abguddaa	Eessuma	Eessuma
93	Kurree	Willee,Cuqqaallii	Qadaada elemtuu
94	Akkoo	Ayguddoo	Haadha abbaa/haadhaa
95	Akaaka	Abguddaa	Abbaa abbaa/haadhaa.
96	Dhaabadhu	Dhaabu	Dhiisi
97	Shilshaaloo	Baybaaqa	Shilshaaloo
98	Digaree, kabaala ^D , Baxxe	Battee	Digaree
99	Cal'isi	Usi	Hindubbatin
100	Aramaa	Haramaa	Aramaa
101	Hammachiise	Kaabe	Biyyee qabsiise
102	Ijee	Qoroffee	Kan safuu hin qabne
103		Ijee	Kan ijji baredu
104	Maraare,Maraana	Maraare	Teepha dhaddoo
105	Kuusee, Quluu	Geeba, Kaasaa	Buqqee bunaan dhugan
106	Hammiyyoo, Faayoo, Hammiyyaa	Looshaa	Bareeda
107	Atattamoo ^B	Dhaddoo	Dhaddoo
108	Qawwisaa ^B	-	Sakaallaa fardaa
109	Naqattoo	-	Teepha fardaan harkisan

110	Xaabetaa ^B , Buddeena	Budeeyna	Buddeena
111	Hunsusii, Huura	Tusii	Bosona mukaa xixxaqqaa
112	Manyee ^B	Harka	Harka
113	Ududduu ^B	Hudduu	Tafa
114	Siggaa ^D , Qorra	Qabbana	Qorra, Diilallaa
115	Eelee heeboo	Eelee sibiilaa	Eelee sibiilaa
116	Mucattii	Micaa	Shamarree
117	Mucaa	Mucattii	Ijoollee dhiiraa
118	Jaartii, intaloo	Intal, jaartii	Niitii
119	Intala	Intala	Shamarree
120	Ganyoo ^B , Beera	Dhalaa	Dubartii aanaa ofii/fira
121	Roga	Sirrii	Qajeelaa
122	Tuffee,	Hulaa	Qaawwa
123	Haxumaa, mooqqaa	Laaqaa, kokoorsaa	Leemman
124	Deemi	Dirmi	Deemi, Socho'i
125	Dirmi	Hogga'i	Hinmilkaa'in,irraahafi
126	Tokko	Takka	Tokko
127	Tokkoffaa	Takkeeyaa	Tokkoffaa
128	Lammaffaa	Lameeyaa	Lammaffaa
129	Sadaffaa ...	Sadeeyaa ...	Sadaffaa ...
130	Diigdama	Diiydam	Diigdama
131	Soddoma	Soddom	Soddama
132	Afurtama ...	Afurtam ...	Afurtama ...
133	Eja'ofte	Budooyte	Ijji waraane
134	Finnaa ^D , daa'ima	Daa'ima	Daa'ima
135	Mishaa, gaarii	Gaarii	Gaarii
136	Qabadhe	Yaadadhe	Hubadhe
137	Funyee, xiixaa, qirqiree	Xiqaree	Muka moofaratti galu
138	Halazaa, ilmooleeharqoota	Minaaqii	Muka harqotaa afran
139	Damma	Dayma	Damma
140	Bassaa ^D , baksaa	Baysaa	Baysaa
141	Kaaya, hajaa	Sadaqaa	
142	Fallaana, mooqqaa	Fallaayna	Fallaana
143	Tissee, tiksee	Tiysee	Tiksee
144	Doocoo, xuwwee, Ottee ^B .	Oytee,	Okkotee xiqqoo
145	Fitinaa	Cinqaa, hiraara	Rakkoo, Dhiphachuu
146	Jaala	Milisee	Hiriyyadhugaa, obboleessa

145	Hojaduree	Isniina	Wiixata
146	Lammaffo	Salaasaa	Kibxata
147	Harbaa	Harbaa	Roobii
148	Kamsaa	Kamisa	Kamisa
149	Sabatxinnaa	Sabtii, saftii	Sanbata
150	Sanbatgudaa	Alhaada	Dibata
151	Qarshii	Maallaqa	Qarshii
152	Yookaan	Yoowawuu	Yookaan
153	Ganda	Araaddaa	Ganda
154	Kolfe	Kofle	Kolfe
155	Qamalee	Qalamee	Qamalee
156	Mammaaksa	Maymaaysa	Mammaaksa
157	Subii	Leeylii, Bariisaa	Barraaqa
158	Misingaa	Mucee	Mishingaa
159	Kiyyoo	Hillima, xamadii	Kiyyoo
160	Riphe	Laqace	Riphe
161	Qaama	Nafii	Qaama, dhaqna
162	Mi'aawaa	Mi'ooytuu	Mi'aawaa
163	Waatu...	Wahumaa...	Waytu...
164	Elemtuu	Gorboo	Elemtuu
165	Eegee	Hudduu	Hudduu
166	Maqoo	Holol	Iccitii, addattii mari'achu
167	Kaasuu	Luluu	Kaasuu, fudhachuu
168	Buyate	Guuyrate	Funaannate
169	Gogaa	Kalloo	Gogaa /kan loonii
170	Loon, horii	Loon	Horii, loon
171	Yaayyaa ^D , da'ima	Daa'ima	Daa'ima
172	Kiisaa	Shaffee	Beenyaa
173	Kaarayyuu		Sanyoo
174	Qarree	Qaayreesa	Durbummaa
175	Baatii	Ji'a	Ji'a
176	Obboleettii	Obbolii	Obboleettii
177	Qoosuu	Cooruu	Qoosuu
178	Boqoo	Mallaa	Boqoo , Maddii
179	Qufaa	Dufqaaqa	Qufaa, utaalloo
180	Nafa	Qaama	Qaama
181	Waaba	Geeba	Geeba
182	Mi'aa	Qaalii	Mi'aa

183	Sharafa	Callaa	Sharafa
184	Hiree	Carraa	Carraa
185	Gaagura	Gumbii	Gaagura
186	Raajii	Ajaa'iba	Dinqii
187	Mara	Duuchaa	Hunda
188	Qorra	Qabbana	Diilallaa
199	Quxxii	Hojaa	Baala bunaa
190	Egere, Booda, gulana	Maayyii	Booda
191	Qaaqa	Haasawa	Haasawa
192	Alaake	Qaaqe	Sagalee harree Kormaa
193	Chaappaa, Maatama	Sumuuda	Chaappaa
194	Xilaa	Shamshiyaa	Dibaabee
195	Quufa	Qooqa	Quufa
196	Haajaa	Dantaa	Dhimma
197	Hoxxee	Caahaa	Gosee
198	Qadaada	Cuqqaallii	Qadaada
199	Dhukaasa	Okaya	Dhukaasa
200	Gaabbe	Sheenaye	Gaabbe

